

Research Institute of
Hawzah and University

Journal of Economic Essays; an Islamic Approach (JEE)

Journal homepage: <https://jee.rihu.ac.ir/>

Original Article

Re-examining the Conceptual and Applicable Scope of the Rule of “Unlawful Devouring of the Property of Others” (*akl māl al-ghayr bi-al-bāṭil*) and Assessing its Inclusion of Cryptocurrencies

Javad Soltani-Fard¹

, Ahmad Mohammadi²

1. (Corresponding Author), Assistant Professor, Department of Jurisprudence and Private Law, Shahid Motahari University, Tehran, Iran.

j.soltani.f@ut.ac.ir

2. Graduate, Jurisprudence and the Principles of Islamic Law, Imam Khomeini and the Islamic Revolution Research Institute, Tehran, Iran

mohamadi.ahmad@ut.ac.ir

Received: 2024/11/04; Accepted 2025/05/29

Extended Abstract

Introduction and Objectives: From the perspective of the Holy Qur'an, property (*māl*) is a divine blessing. Its correct use brings good and prosperity, while its incorrect and illicit use leads to corruption and ruin for both the individual and society. God states in Verse 29 of Sūrat al-Nisā': "O you who have believed, do not consume one another's property unjustly (*bi-al-bāṭil*) but only [in lawful] business by mutual consent. And do not kill yourselves [or one another]."

Based on this verse, any wrongful appropriation of another's property without a legitimate Sharī'ah or rational justification constitutes "*Akl Māl bi-al-Bāṭil*" (Illicit Consumption of Property) and is prohibited. Appropriation must instead be based on trade (*tijārah*) and mutual consent (*'an tarāḍin*). This is the foundation for the legal principle of the "Prohibition of Illicit Consumption of Property." Although this principle is widely applied in jurisprudence (*fiqh*), derived from Qur'ānic verses and narrations (*riwāyāt*), it is seldom explicitly cited as an independent juristic rule in primary sources. According to this principle, any wrongful appropriation of property is forbidden (*ḥarām*), whether the cause is invalid (e.g., theft, gambling), the purpose of a valid transaction is invalid (e.g., buying wood to make instruments of vice), or the transaction is problematic concerning the conditions of the countervalues (e.g., the exchanged items lacking monetary value [*māliyyah*]).

This paper re-examines the conceptual and applicable scope of this principle to determine whether it applies to the buying and selling of cryptocurrencies, particularly regarding the conditions of the countervalues. If affirmative, such transac-

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Research Institute of
Hawzah and University

Journal of Economic Essays; an Islamic Approach (JEE)

Journal homepage: <https://jee.rihu.ac.ir/>

Original Article

tions would be not only religiously forbidden (*ḥarām taklīfī*) but also legally invalid (*fāsid*), rendering any proceeds an instance of Illicit Consumption of Property.

Methodology: This research employs an analytical and descriptive methodology, relying on library resources and documentary evidence.

Findings and Discussion:

- Any wrongful appropriation of another's property-including physical assets (*a'yān*), usufructs (*manāfi'*), and financial rights (*ḥuqūq māliyyah*)-and its use without legitimate justification, even with mutual consent, falls under this rule and is forbidden.
- Jurists (*fuqahā'*) have invoked this principle as the basis for rulings on various subsidiary issues (*furū'*), such as when the cause of appropriation is invalid, the purpose is invalid, or the conditions of the countervalues are not met. However, its application is not limited to these cases. A review of *fiqh* texts suggests it applies to any situation where a person is not entitled to a benefit, thereby prohibiting its appropriation-for instance, acquiring wealth through network marketing schemes where an individual receives a reward for another's sales effort.
- Investigations indicate that cryptocurrency transactions do not inherently violate the standard conditions of the counter-values (*shurūṭ al-'iwadāyn*):
 - o Monetary Value (*Māliyyah*): The monetary value of cryptocurrencies is verifiable due to significant and undeniable demand from rational actors.
 - o Ownership (*Mamlūkiyyah*): Cryptocurrencies have identifiable owners (e.g., the miner or a subsequent purchaser) and cannot be likened to unowned resources (*res nullius*) or conquered lands (*arāḍī al-maḥtūḥah 'anwatan*) that are inherently inalienable.
 - o Absence of Restrictive Rights (*Ṭalqīyyah*): No pre-existing prohibitive rights (*ḥuqūq māni'ah*) apply to cryptocurrencies, thus satisfying the condition of being free for transaction.
 - o Capability of Delivery (*Maqdūr al-taslīm*): Delivery is effected through the online transfer of asset control via peer-to-peer exchanges, reputable centralized systems, or smart contracts. Using reliable infrastructure removes ambiguity regarding the parties' ability to deliver and receive.
 - o Specification (*Ma'lūmiyyah*): Cryptocurrency prices are specified and can be monitored in real-time, allowing parties to transact a known quantity with defined attributes.
 - o Corporeality (*'Ayniyyah*): Cryptocurrencies can be classified as "digital corporeal assets" (*a'yān digitaliyyah*). Though lacking physical form, they possess an independent, specific, and identifiable identity on the blockchain, with the capability of being exchanged and having ownership transferred. Their corporeality is thus consistent with the governing standards of the digital space.

Therefore, a failure to meet the conditions of the countervalues cannot be used to classify cryptocurrency transactions under the rule of "Prohibition of Illicit Consumption of Property." However, other juristic challenges remain, such as whether these transactions involve inherent harm (*ḍarar*), excessive uncertainty (*gharar*), or profligacy (*safāhah*). Each of these issues must be examined separately. The rule in question would only encompass cryptocurrency transactions if a Sharī'ah prohibition against their very foundation is established.

Research Institute of
Hawzah and University

Journal of Economic Essays; an Islamic Approach (JEE)

Journal homepage: <https://jee.rihu.ac.ir/>

Original Article

Keywords: Unlawful Devouring of the Property of Others (*akl māl al-ghayr bi-al-bāṭil*), Usurpation (*ghaṣb/tasalluf*), Property (*amwāl*), Invalid/Illicit (*bāṭil*), Conditions Pertaining to the Countervalues (*shurūṭ al-‘iwadayn*), Cryptocurrency.

Cite this article: Javad Soltani-Fard and Ahmad Mohammadi (2025). “Re-examining the Conceptual and Applicable Scope of the Rule of “Unlawful Devouring of the Property of Others” (*akl māl al-ghayr bi-al-bāṭil*) and Assessing its Inclusion of Cryptocurrencies” and examining its inclusiveness towards “codes”. Journal of Economic Essays; an Islamic Approach, 22(46): 7-27.

بازخوانی گستره مفهومی و مصداقی قاعده «حرمت اکل مال به باطل» و واریسی شمول‌پذیری آن نسبت به «رمزارها»

جواد سلطانی فرد^{۱*} ، احمد محمدی^۲

۱. استادیار گروه فقه و حقوق خصوصی دانشگاه شهید مطهری رحمه الله، تهران، ایران (نویسنده مسئول).

j.soltani.f@ut.ac.ir

۲. دانش‌آموخته رشته فقه و مبانی حقوق اسلامی، پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، تهران، ایران

mohamadi.ahmad@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۸/۱۴؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۰۸

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف: از نظر قرآن کریم «مال» فضل الهی است و استفاده صحیح از آن موجب خیر و سعادت برای انسان می‌شود و اگر ناصحیح و غیرمشروع به کار گرفته شود، موجب تباهی و نابودی فرد و جامعه خواهد شد. خداوند در آیه شریفه ۲۹ سوره نساء می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ؛ اهل ایمان! اموال یکدیگر را در میان خود به باطل مخورید، مگر آنکه تجارتی از روی خشنودی و رضایت میان خودتان انجام گرفته باشد، و خودکشی نکنید».

براساس این آیه، هرگونه تصرف به ناحق در اموال دیگران و استفاده از آنها بدون مجوز شرعی و عقلایی مصداق اکل مال به باطل و ممنوع است؛ بلکه تصرف باید براساس تجارت، آن هم از روی رضایت طرفینی باشد. این همان چیزی است که از آن تحت عنوان قاعده «حرمت اکل مال به باطل» یاد می‌شود. این قاعده با اینکه یکی از قواعد پرکاربرد در حوزه فقه و برگرفته از آیات و روایات است، اما در کمتر منبعی به عنوان یک قاعده فقهی از آن یاد شده است. براساس این قاعده هرگونه تصرف به ناحق در اموال دیگران حرام است؛ اعم از آنکه سبب تصرف باطل باشد (مانند سرقت و قمار)، غرض از معامله صحیح نباشد (مانند خرید و فروش چوب به منظور ساختن آلت لهو) یا آنکه معامله از ناحیه شروط عوضین دچار مشکل باشد (مانند مالیت نداشتن عوضین).

پژوهشگران در این نوشتار ضمن بازخوانی گستره مفهومی و مصداقی قاعده «حرمت اکل مال به باطل» به دنبال روشن کردن این مطلب هستند که آیا در خرید و فروش رمزارها با توجه به وضعیت شروط عوضین، قاعده مورد بحث جریان دارد یا خیر؟ اگر پاسخ مثبت باشد، روشن است که ضمن وجود حرمت تکلیفی، معاملات یادشده فاسد بوده و آنچه از این معاملات عاید می‌شود، مصداق اکل مال به باطل خواهد بود.

نوع مقاله: پژوهشی

روش: این پژوهش با در نظر گرفتن اهداف، از روش تحلیلی و توصیفی و مراجعه به اسناد کتابخانه‌ای صورت گرفته است.

- هرگونه تصرف به ناحق در اموال دیگران (اعم از اعیان، منافع و حقوق مالی) و استفاده از آنها بدون مجوز شرعی و عقلایی -هرچند با رضایت طرفینی همراه باشد- مصداق قاعده «حرمت اکل مال به باطل» و ممنوع است.

- فقها در بیان فروع فقهی گاه به مثابه مستند حکم به قاعده «حرمت اکل مال به باطل» استناد جسته‌اند. گاهی از این باب که سبب تصرف باطل بوده است (مانند سرقت و قمار)، گاهی از این باب که غرض از معامله صحیح نبوده است (مانند خریدوفروش چوب به منظور ساختن آلت لهو) و گاه نیز از این باب که معامله از ناحیه شروط عوضین دچار مشکل است (مانند مالیت نداشتن عوضین). اما باید توجه داشت موارد استناد به قاعده، اختصاصی به موارد گفته شده ندارد؛ بلکه با بررسی کتب فقهی به نظر می‌رسد در هر جایی که شخص استحقاق دارا شدن را نداشته باشد، می‌توان به این قاعده استناد کرد و او را از تصرف منع کرد؛ همچون تحصیل مال از طریق بازاریابی شبکه‌ای (Network Marketing) که فرد به دلیل کار شخص دیگر (در مقابل هر فروش) پاداش می‌گیرد.

- بررسی‌ها نشان می‌دهد معاملات رمزارزها از جهت شروط عوضین با مشکلی روبه‌رو نیست؛ چه، «مالیت» این پدیده نوظهور امروزه با توجه به تمایل و رغبت انکارناشدنی جمع زیادی از عقلا به آن قابل احراز است. در مورد شرط «مملوکیّت» نیز باید گفت: رمزارز مالک دارد و مالک آن یا استخراج کننده آن است یا کسی که رمزارز را از استخراج کننده آن خریده است، بنابراین نمی‌توان ارز یادشده را همچون ماهی در دریا -که مملوک کسی نیست- و همچنین اراضی مفتوح العنوة -که اساساً قابلیت تملک ندارند- دانست. از دیگر سو، واضح است که نباید حقوق مانعه به رمزارزها بسان سایر چیزهایی که قرار است خریدوفروش شوند تعلق گرفته باشد، بنابراین شرط «طلقیّت» نیز در این بازار لازم‌الرعاية است. شرط «مقدورالتسلیم بودن» نیز در مبادلات رمزارزها از طریق انتقال برخط کنترل دارایی محقق می‌شود. این انتقال به روش‌های مختلفی نظیر مبادله مستقیم شخص به شخص، سیستم صرافی‌های متمرکز معتبر، یا قراردادهای هوشمند انجام می‌پذیرد. با بهره‌گیری از زیرساخت‌های مطمئن (همچون صرافی‌های معتبر)، هرگونه ابهام درباره توانایی طرفین معامله در تسلیم و تسلّم مرتفع می‌گردد. در مورد «معلوم بودن» نیز می‌توان گفت: در بازار مبادلات رمزارزها، بهای این ارزها مشخص بوده و می‌توان به شکل لحظه‌ای آنها را رصد کرد و در موقع مناسب اقدام به خرید یا فروش مقدار معلوم و معینی از آنها با اوصاف مشخص نمود. در نهایت، با توجه به شرط «عین بودن» در معاملات، رمزارزها را می‌توان به عنوان «عین دیجیتال» پذیرفت. این دارایی‌ها اگرچه وجود فیزیکی ندارند، اما در بستر بلاک چین هویتی مستقل، مشخص و قابل شناسایی داشته و همچنین دارای قابلیت مبادله و انتقال مالکیت هستند. بنابراین، عینیت رمزارزها با معیارهای حاکم بر فضای دیجیتال کاملاً سازگار است.

بنابراین، به نظر می‌رسد از باب فراهم نبودن شروط معتبر در عوضین نمی‌توان معاملات رمزارزها را مصداق قاعده «حرمت کل مال به باطل» دانست. با این حال، در این زمینه چالش‌های فقهی دیگری همچون ضرری بودن، غری بودن و سفهی بودن این معاملات وجود دارد که هر یک باید به‌طور تخصصی و جداگانه مورد بررسی قرار گیرد. واضح است که تنها در صورت اثبات وجود نهی شرعی نسبت به اصل این معاملات، خرید و فروش رمزارزها مشمول قاعده مورد بحث خواهد بود.

واژگان کلیدی: اکل مال به باطل، تصرف، اموال، باطل، شروط عوضین، رمزارز.

استناد: جواد سلطانی فرد و احمد محمدی (۱۴۰۴). «بازخوانی گستره مفهومی و مصداقی قاعده «حرمت اکل مال به باطل» و واریسی شمول‌پذیری آن نسبت به «رمزارزها». مجله جستارهای اقتصادی با رویکرد اسلامی ۲۲(۴۶): ۷-۲۷.

۱. بیان مسئله

از نظر قرآن کریم «مال» فضل الهی است (بقره، ۱۹ و توبه، ۷۶) و استفاده صحیح از آن موجب خیر و سعادت برای انسان می‌شود و اگر ناصحیح و غیرمشروع به کار گرفته شود، موجب تباهی و نابودی فرد و جامعه خواهد شد (طباطبایی، ۱۳۹۳، ج ۴، ص ۳۱۷). خداوند در آیه شریفه ۲۹ سوره نساء می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ وَلَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ؛ اهل ایمان! اموال یکدیگر را در میان خود به باطل مخورید، مگر آنکه تجارتی از روی خشنودی و رضایت میان خودتان انجام گرفته باشد، و خودکشی نکنید».

از آنجاکه در آیه شریفه واژه «اموال» ذکر شده و از طرفی «مال» در نگاه اسلامی در یک تقسیم، به سه دسته «عین» (مانند لباس)، «منفعت» (مانند منفعت خانه) و «حق مالی» (مانند حق اختراع) تقسیم می‌شود،^۲ براساس این، می‌توان گفت: منظور از اکل مال به باطل، تصرفات ظالمانه و غاصبانه در اعیان، استفاده‌های ناروا از منافع و از بین بردن حقوق دیگران است. به‌دیگرسخن، هرگونه تصرف به ناحق در اموال دیگران و استفاده از آنها بدون مجوز شرعی و عقلایی مصداق اکل مال به باطل و ممنوع است، بلکه تصرف باید براساس تجارت^۳ آن هم از روی رضایت طرفینی صورت پذیرد.

با این حال، باید توجه داشت صرف وجود رضایت طرفینی برای صحت تصرف کافی نیست، چه، عنصر یادشده در تعاملاتی همچون قمار نیز وجود دارد، با اینکه تردیدی در عدم مشروعیت آن نیست؛ ازاین‌روی، افزون‌بر رضایت، سبب‌دارایی نیز باید صحیح باشد. براساس این، می‌توان با در نظر گرفتن قبل و بعد استثناء در آیه شریفه چنین برداشت کرد که در جامعه اسلامی گردش مالی با سبب فاسد ممنوع است؛ هرچند رضایت نیز وجود داشته باشد (برگرفته از درس خارج فقه مددی، ۱۳۹۷/۱۲/۰۱).^۴

نکته حائز اهمیت دیگر آنکه، حصر سبب حلیت در «التجارة عن تراض» در آیه شریفه با وجود کثرت اسباب حلیت در فقه (مانند ارث، هدیه، وصیت و جعالة) موجب تخصیص اکثر بوده و مستهجن و قبیح است (مکارم‌شیرازی، ۱۳۸۳، ص ۷۹)؛ ازاین‌روی، استثنای «تجارت از روی تراضی» درواقع، بیان یک مصداق روشن از طرق مشروع و حلال است و اسباب حلال دیگر را نفی نمی‌کند؛ چه، آنها نیز از طرق مشروع عقلایی هستند.^۵

۱. در این آیه شریفه خداوند متعال از باب اطلاق کل بر بعض (فاضل مقداد، بی‌تا، ج ۲، ص ۳۸۱) جامعه را به‌عنوان «واحد مجموعی» در نظر گرفته و خطاب خود را صادر کرده است. بنابراین، منظور از «أموالکم» به قرینه «بینکم» اموال دیگران (اموال جامعه اسلامی) است، وگرنه معنا ندارد انسان از خوردن مال خود منع شود (موسوی‌بجنوردی، ۱۳۷۷، ج ۵، ص ۲۱۵؛ درس خارج فقه مددی، ۱۳۹۷/۱۱/۲۸). این درحالی است که برخی (رازی، ۱۴۲۰، ج ۱۰، ص ۵۷؛ درس تفسیر قرآن جوادی‌آملی، ۱۳۷۱/۱۰/۰۲) برآن هستند ممنوعیت اکل مال افزون‌بر اموال دیگران (در مواردی مانند غصب و سرقت) شامل اموال خود (در مواردی مانند خرج کردن مال در معاصی خداوند) نیز شده و بدین‌معناست که هیچ‌کس حق ندارد مال خود را به باطل صرف کند.

۲. دراین‌باره در ادامه سخن گفته خواهد شد.

۳. مراد از «تجارت» در آیه شریفه مطلق معاوضات مالی از قبیل بیع، صلح و قرض و حتی غیرمعاملات همچون حیازت و صید است و ذکر تجارت بدان جهت است که بارزترین نمونه جریان مال و رایج‌ترین راه برای تحصیل اموال به‌شمار می‌آید (فاضل مقداد، بی‌تا، ج ۲، ص ۳۳؛ موسوی‌خمینی، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۱۰۰). زمخشری نیز می‌نویسد: «خصّ التجارة بالذکر، لأنّ أسباب الرزق أكثرها متعلّق بها» (۱۴۰۷، ج ۱، ص ۵۰۲). یکی از معاصران نیز معتقد است: آیه ناظر به موارد متعارفی است که افراد برای اکتساب به دنبال آن می‌روند و راه‌هایی که اختیار آن با انسان است، نه مواردی همچون ارث و هبه که اختیار آن با انسان نبوده و از مصادیق رزق رزقه الله است (درس خارج اصول فقه شبیری‌زنجانی، ۱۳۹۸/۱۰/۳۰).

۴. گفتنی است در پایان آیه یادشده، مردم از قتل نفس و خودکشی بازداشته شده‌اند. درحقیقت، قرآن کریم با ذکر این دو حکم پشت سر هم اشاره به یک نکته مهم اجتماعی کرده است و آن اینکه اگر روابط مالی مردم براساس صحیح استوار نباشد و اقتصاد جامعه به‌صورت سالم پیش نرود و در اموال یکدیگر به ناحق تصرف کنند، جامعه گرفتار یک نوع خودکشی و انتحار خواهد شد، و افزون‌براینکه انتحارهای شخصی افزایش خواهد یافت، انتحار اجتماعی نیز از آثار ضمنی آن است (برگرفته از مکارم‌شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۳، ص ۳۵۷).

۵. بیان دیگری نیز در این زمینه وجود دارد (طیب، ۱۳۸۶، ج ۵، ص ۳۵۱). البته ناگفته نماند مطلب ذکرشده در فرضی است که وجود حصر در اینجا پذیرفته شود؛ زیرا ممکن است گفته شود استثناء در سیاق نفی، زمانی دال بر حصر است که متصل باشد نه منقطع، حال آنکه استثناء در آیه شریفه بر اساس دیدگاه مشهور دانشمندان منقطع است (رازی، ۱۴۲۰، ج ۱۰، ص ۵۷). امام خمینی نیز استثناء در آیه شریفه را منقطع می‌داند و پس از ذکر دواعی چهارگانه برای استثناء منقطع، بر آن است که بعید نیست استثناء در این آیه برای تأکید عموم ما قبل (حکم مستثنی‌منه) آمده باشد؛ به این معنا که هدف، صرفاً تأکید بر این نکته است که تمامی عقده‌هایی که به سبب باطل انجام می‌شوند، این خصوصیت را دارند که موجب نقل و انتقال نمی‌شوند؛ ازاین‌روی چنین استثنایی برای اخراج نبوده و نمی‌تواند دلیلی بر حصر جواز اکل در تجارت عن تراض باشد (موسوی‌خمینی، ۱۴۲۱، ج ۲، ص ۱۱۶ و ۱۱۷). برخی نیز برآن هستند استثنای منقطع در این آیه برای دفع توهم «عدم امکان تحصیل مال به شکل غیر باطل» است (محمّدیان، ۱۳۸۹، ج ۲، ص ۱۸۱).

بنابراین، معیار تصرف و دارا شدن در اسلام، تصرف و ملکیتی است که حلال و مباح باشد و هرگونه تصرف و دارا شدن خارج از این محدوده، حرام است. این همان چیزی است که در فقه از آن با عنوان قاعده «حرمت اکل مال به باطل» یاد می‌کنند،^۱ بدین معنا که هیچ‌کس نباید از راه نامشروع، مال دیگری را بخورد. یکی از معاصران اکل مال به باطل را چنین معنا می‌کند:

معنای اکل مال به باطل آن است که انسان مالی را بدون دلیلی عقلی و منطقی به دست آورد؛ به عبارت دیگر، اکل مال به باطل به معنای کسب بدون توجیه مشروع است (مکارم‌شیرازی، ۱۳۸۰، ص ۳۶).

از «حرمت اکل مال به باطل» هرچند در کمتر منبعی به عنوان یک قاعده فقهی یاد شده، اما قاعده‌ای است که فقها در بیان فروع فقهی در باب‌های گوناگون فقه گاه به مثابه مستند حکم بدان استناد جسته‌اند؛ [۱] گاهی از این باب که سبب تصرف باطل بوده است، مانند غصب، خیانت، سرقت، ربا و انواع قمار (موسوی‌بجنوردی، ۱۳۷۷، ج ۵، ص ۲۱۵). [۲] گاه از این باب که غرض از معامله صحیح نبوده است، به عنوان مثال، شیخ انصاری در مکاسب خود بیان می‌دارد: اگر کسی چوب را به شرط آنکه خریدار با آن آلت لهو یا قمار درست کند به او بفروشد یا آنکه کسی مسکن خود را برای فروش خمر یا انبار کردن آن به دیگری اجاره دهد، علاوه بر حرمت تکلیفی، چنین معامله‌ای فاسد است و نقل و انتقالی صورت نمی‌گیرد. وی در ادامه، یکی از دلایل حرمت و فساد یادشده را قاعده «منع اکل مال به باطل» می‌داند (انصاری، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۱۲۳). [۳] گاه نیز از این باب که معامله از ناحیه شروط عوضین دچار مشکل است، به عنوان مثال، علامه حلی اخذ مال در مقابل آنچه مالیت ندارد را اکل مال به باطل می‌داند (حلی، ۱۴۱۹ق، ج ۲، ص ۴۶۵ و فخرالمحققین، ۱۳۸۷ق، ج ۱، ص ۴۰۱).

موارد استناد به قاعده، اختصاصی به موارد گفته شده ندارد؛ بلکه با بررسی کتب فقهی به نظر می‌رسد در هر جایی که شخص استحقاق دارا شدن را نداشته باشد، می‌توان به این قاعده استناد کرد و او را از تصرف منع کرد؛ به عنوان مثال، از آنجاکه نتیجه فعالیت اقتصادی هر شخص تنها متوجه خود اوست، فرد نمی‌تواند بی آنکه فعالیت مثبتی داشته باشد، دارایی بادآورده‌ای را تملک کند؛ از این رو، برخی از فقها در پاسخ به پرسشی پیرامون مسئله بازاریابی شبکه‌ای^۲ تصریح کرده‌اند:

اگر به خاطر کار شخص دیگر (در مقابل هر فروش) به شما پاداش می‌دهند، این نوعی اکل مال به باطل بوده و حرام است (سبحانی‌تبریزی، ۱۳۸۹، ج ۴، ص ۱۳۵ و مکارم‌شیرازی، ۱۳۸۵، ص ۴۴).

از همین قبیل است استناد به قاعده یادشده برای بیان عدم جواز اخذ اجرت در قبال انجام دادن واجبات؛ زیرا وقتی خداوند عملی را بر عهده کسی واجب می‌کند، این تکلیف به خاطر منافعی است که به خود شخص بازمی‌گردد. بنابراین، گرفتن اجرت در برابر انجام دادن چنین عملی، مصداق اکل مال به باطل خواهد بود (غروی‌اصفهانی، ۱۴۰۹ق، ص ۱۹۷)؛^۳ این موضوع شبیه آن است که یک بنده در نظام عرفی، با وجودی که تمام وظیفه‌اش اطاعت از دستورهای مولاست، برای انجام دادن همان وظایف از دیگران دستمزد بگیرد. در این صورت، عرف چنین رفتاری را نمی‌پذیرد و این قرارداد اضافی را با جایگاه بندگی آن فرد در تناقض می‌بیند (اعرافی، ۱۴۰۰، ج ۱، ص ۴۱۳).

۱. برخی معتقدند تعبیر «اکل مال به باطل» صحیح نیست و باید به جای آن از تعبیر «مؤاکله باطل» استفاده شود (علیدوست، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۱۳۳). شیخ انصاری نیز در یک جا در مکاسب از عبارت «أَكْلٌ وَإِكَالٌ لِلْمَالِ بِالْبَاطِلِ» استفاده می‌کند (انصاری، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۱۲۳). باید توجه داشت اکل مال به باطل گاهی به صورت طرفینی است؛ مانند معامله‌ای که فاقد شروط صحت باشد. در این صورت، تصرف باطل و مشتری در ثمن و مشتری در ثمن، مصداق اکل مال به باطل خواهد بود. گاهی نیز به صورت یک طرفه است؛ برای نمونه در ربای قرضی، تصرف قرض دهنده در بهره‌ای که می‌گیرد از باب اکل مال به باطل - صرف نظر از دیگر ادله - حرام است، برخلاف قرض گیرنده که - بر اساس یک دیدگاه - مالک قرض ربایی می‌شود و در ازای پرداخت مقدار زیادی، صرفاً پول خود را از دست داده است. لازم به ذکر است می‌توان تعبیر «اکل سُحْت» (اکل مال نامشروع) را - که در منابع اسلامی به کار رفته است - دست کم در بسیاری از موارد مترادف تعبیر «اکل مال به باطل» دانست.

2. Network Marketing.

۳. ممکن است ممنوعیت اکل مال دیگران افزون بر اشخاص حقیقی، نسبت به اشخاص حقوقی نیز مطرح باشد؛ به عنوان مثال، اگر حقوقی بودن شخصیت بیت المال پذیرفته شود، استفاده بدون جهت از اموال بیت المال نیز مصداق اکل مال به باطل خواهد بود (درس تفسیر قرآن فقهی، ۱۴۰۲/۰۹/۰۱).

همچنین، برخی از فقها بطلان شرکت در صورتی که دو نفر در مالی به طور مساوی شریک بوده و یکی از آنها برای خود شرط سود بیشتر شرط کند را از باب قاعده «حرمت اکل مال به باطل» دانسته‌اند؛ زیرا در مقابل آن مقدار زیادی عوضی قرار نگرفته است (شهید ثانی، ۱۴۱۳ق، ج ۴، ص ۳۱۱ و ۳۱۲). گفتنی است با در نظر گرفتن رویه عملی فقها، به نظر می‌رسد معمولاً آنان برای اثبات ممنوعیت مواردی که در حرمت آنها تردیدی وجود ندارد، به این قاعده استدلال نمی‌کنند؛ اما این نحوه بحث بدان معنا نیست که آنها این موارد را از شمول این اصل قرآنی بیرون می‌دانسته یا آنها را از مصادیق «حرمت اکل مال به باطل» به حساب نمی‌آورده‌اند؛ بلکه به نظر می‌رسد در آن موارد، به خاطر وجود دلایل خاص از کتاب و سنت، نیازی به استشهاد به عموماتی همچون اصل مورد نظر نمی‌دیده‌اند.

نکته دیگر آنکه، پای این قاعده به تبع فقه امامیه در حقوق ایران نیز باز شده است؛ چه، مواد مختلفی از قانون اساسی (مانند دو اصل ۴۷ و ۴۹)، قانون مجازات اسلامی (مانند دو ماده ۲۱۴ و ۲۶۷) و قانون مدنی (مانند ماده ۳۴۸ درباره بیع چیزی که مالیت ندارد، مواد ۳۱۱ به بعد درباره غصب، مواد ۴۱۶ به بعد درباره غبن، ماده ۴۲۷ درباره عیب و مواد ۳۰۱ تا ۳۰۵ درباره دریافت و پرداخت ناروا) را می‌توان مستنبط از قاعده نامبرده دانست؛ هرچند در این موارد به صراحت از این قاعده نامی به میان نیامده است. نزدیک‌ترین اندیشه حقوقی به قاعده فقهی منع اکل مال به باطل را می‌توان اصل حقوقی «منع دارا شدن ناعادلانه» یا «منع دارا شدن بلاجهت» دانست؛^۱ با این وصف می‌توان ماده ۳۱۹ قانون تجارت را -که در بحث مرور زمان اسناد تجاری از تعبیر «استفاده بلاجهت» استفاده کرده- ناظر به قاعده یادشده دانست. برخی از حقوق‌دانان تصریح کرده‌اند که در قرآن و فقه اسلامی استفاده بلاجهت به عنوان اکل مال به باطل مطرح شده است (صفایی، ۱۳۸۶، ص ۳۷۰) تا آنجا که از نظر برخی از آنان آیه شریفه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ» کامل‌ترین شیوه ممکن برای بیان قاعده دارا شدن ناعادلانه از هر دو جنبه منفی و مثبت است (امامی، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۳۵۱). عناوینی چون «استفاده بدون سبب»، «استفاده بدون جهت»، «استفاده بلاجهت»، «دارا شدن بدون علت»، «دارا شدن بدون سبب» و «دارا شدن غیر عادلانه» که دکتترین ایران برای این قاعده برگزیده به طور معمول، ترجمه یکی از چند اصطلاح «Enrichissement Sans Cause» در حقوق فرانسه، «Enrichissement illégitime» در حقوق سوئیس یا «Enrichissement Unjust» در نظام «کامن‌لا»^۲ است. برخی نویسندگان نیز با تفکیک میان استیفای مشروع و نامشروع، عنوان «استیفای نامشروع» را برای آن مناسب دیده‌اند (کاتوزیان، ۱۳۸۲، ج ۲، ص ۱۳۹ و ۱۴۰؛ به نقل از عامری، ۱۳۸۸، ص ۱۰۶).

پس از تبیین مفاد قاعده «حرمت اکل مال به باطل» اکنون نوبت ذکر پرسش اصلی پژوهش حاضر است. با این مقدمه که امروزه یکی از موارد مبتلا به مردم در حوزه اقتصاد و مسائل مالی، معاملات «رمزارها» است که با استقبال روزافزون جهانی روبه‌روست و برخی از پژوهشگران مدعی‌اند جریان یافتن قاعده مورد بحث در معاملات مزبور می‌تواند مانع بزرگی بر سر راه مشروعیت آنها به شمار آید (میرزاخانی، ۱۳۹۷، ص ۸۱ و ۸۲؛ نواب‌پور و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۲۳۰؛ بیاتی و همکاران، ۱۴۰۲، ص ۲۱)، تا جایی که حتی برخی از مراجع تقلید و اندیشمندان در حوزه فقه نیز به چنین مطلبی تصریح کرده‌اند. به عنوان مثال، حکم معاملات بیت‌کوین از سوی آیت‌الله صافی گلپایگانی این گونه بیان شده است:

«حرام و اکل مال به باطل است. والله العالم» (پایگاه اطلاع‌رسانی حوزه).

۱. «استفاده بلاجهت» یا «دارا شدن غیر عادلانه» آن است که شخصی بدون یک علت قانونی یا قراردادی به زیان دیگری دارا شود که در این صورت بر طبق عدالت و انصاف و بر اساس قاعده‌ای که در اکثر کشورها پذیرفته شده است، استفاده کننده باید عین مالی را که از این طریق به دست آورده یا بدل آن را به زیان دیده برگرداند (صفایی، ۱۳۸۶، ص ۳۶۹ و ۳۷۰). برخی برآن‌اند یکسان‌انگاری قانون منع دارا شدن بلاجهت با مفاد قاعده حرمت اکل مال به باطل صحیح نبوده و تفاوت‌هایی میان این دو دیده می‌شود (نک: علیدوست، ۱۳۹۵ الف، ص ۱۵).

فاضل لنکرانی نیز معتقد است:

«بیت‌کوبین، مصداق اکل مال به باطل، معامله غرری و پولشویی است» (شبکه اجتهاد، نشست «بیت‌کوبین یا پول‌های مجازی»).

این پژوهش درصدد آن است که ضمن تبیین گستره مفهومی و مصداقی قاعده یادشده به‌عنوان مبنایی برای استنباط حکم حرمت در برخی از مسائل مستحدثه، به‌طور خاص به این پرسش اساسی پاسخ گوید که آیا می‌توان با استناد به این قاعده، قائل به حرمت معاملات رمزارها شد یا خیر؟ در صورت مثبت بودن پاسخ، روشن است که علاوه بر حرمت تکلیفی، این معاملات فاسد بوده و آنچه از طریق این معاملات عاید افراد شود، مصداق آشکار «اکل مال به باطل» است.

۲. مدرک قاعده

عمده دلیل حجیت این قاعده، آیاتی از قرآن کریم است. خداوند در دو آیه ۲۹ سوره نساء^۱ و ۱۸۸ سوره بقره^۲ مسلمانان را از خوردن مال یکدیگر به ناحق منع کرده و در دو آیه ۱۶۱ سوره نساء^۳ و ۳۴ سوره توبه^۴ اهل کتاب را بابت این مسئله سرزنش نموده است. گفتنی است در آیات دیگری نیز همچون آیه ۲ سوره نساء^۵ به محتوای این قاعده اشاره شده است. در این آیات به مواردی همچون رشوه‌خواری، رباخواری، خوردن مال یتیم، غصب و به‌طورکلی، معاملات حرام «باطل» اطلاق شده و از تمامی این موارد به‌روشنی نهی شده است. افزون بر قرآن کریم، روایاتی نیز وجود دارند که می‌توانند مبنایی برای قاعده حرمت اکل مال به باطل به شمار آیند. به‌عنوان مثال، از حضرت صادق (علیه السلام) نقل شده است:

مَنْ أَكَلَ مَالَ أَخِيهِ ظُلْمًا وَلَمْ يَزِدَّهُ إِلَيْهِ، أَكَلَ جَذْوَةً مِنَ النَّارِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ؛ هر کس چیزی از مال برادر [دینی] خود را به ستم و ناحق بخورد و آن را به او برگرداند، روز قیامت، شراره‌ای از آتش می‌خورد (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۳۳۳).

همچنین از ایشان روایت شده است:

لَيْسَ بِوَلِيِّ لِي مَنْ أَكَلَ مَالَ مُؤْمِنٍ حَرَامًا؛ کسی که مال مؤمنی را به حرام بخورد، دوست من نیست (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۳۱۴).

۳. مفهوم‌شناسی مفردات قاعده

۳-۱. «أكل»

واژه «أكل» به معنای «خوردن غذا» است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۸۰)؛ اما باید توجه داشت که «خوردن» خصوصیتی ندارد و ممکن است از تعبیر «أكل» بدان جهت استفاده شده باشد که خوردن مهم‌ترین نیاز انسان یا به تعبیری بالاترین و بزرگ‌ترین شیوه بهره‌برداری از اموال (فاضل مقداد، بی‌تا، ج ۲، ص ۳۳) و بارزترین اقسام تصرف (درس تفسیر قرآن جوادی آملی، ۱۳۷۱/۱۰/۰۱) است، وگرنه «أكل» هر نوع تصرفی را - خواه به صورت خوردن باشد یا به صورت‌های دیگر مانند پوشیدن - دربرمی‌گیرد. تعبیر رایج «مال مردم خوری» در فارسی نیز از همین باب است. علامه طباطبایی (رحمه الله) در این باره می‌نویسند:

۱. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ...».

۲. «وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ...».

۳. «وَأَخْذِهِمُ الرِّبَا وَقَدْ نُهُوا عَنْهُ وَأَكْلِهِمْ أَمْوَالِ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ...».

۴. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ كَثِيرًا مِنَ الْأَخْبَارِ وَ الرُّهْبَانِ لَيَأْكُلُونَ أَمْوَالِ النَّاسِ بِالْبَاطِلِ...».

۵. «وَأَتُوا الْيَتَامَىٰ أَمْوَالَهُمْ... وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَهُمْ إِلَىٰ أَمْوَالِكُمْ...».

منظور از اکل، گرفتن یا مطلق تصرف است مجازاً. مصحح این اطلاق مجازی آن است که خوردن، نزدیک‌ترین و قدیمی‌ترین عمل طبیعی است که انسان محتاج به انجام دادن آن است؛ چه، نیاز به تغذیه، اولین چیزی است که آدمی در ابتدای پیدایش خود درک می‌کند، سپس به حوائج دیگر طبیعی خود از قبیل لباس، مسکن و ازدواج پی می‌برد، پس خوردن اولین تصرفی است که در خود احساس می‌کند؛ از این‌روی، تصرف و گرفتن - به‌ویژه در مورد اموال - «خوردن» نامیده شده است و این نام‌گذاری اختصاصی به زبان عرب ندارد؛ بلکه شامل سایر زبان‌ها نیز می‌شود (طباطبایی، ۱۳۹۳ق، ج ۲، ص ۵۱).^۱

برخی پا را فراتر گذاشته و معتقدند: اکل اختصاصی به تصرف حقیقی نداشته و می‌تواند در معنای تصرفات اعتباری نیز به کار رود:

به نظر اینجانب، مقصود، خصوص تصرف حقیقی هم نیست، بلکه معنایی موردنظر است که شامل تصرفات اعتباری (تصرفات حقوقی) یعنی تملک و تصاحب هم می‌شود (گرجی، ۱۳۹۳، ص ۲۴).

البته در این میان شماری از دانشمندان معتقدند که مراد از اکل، تملک است، نه تصرف (خویی، ۱۴۱۸ق، ج ۳۶، ص ۱۰۶؛ ایروانی‌نجفی، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۱۱۳)؛ اما باید توجه داشت که چنین معنایی خلاف ظاهر است؛ چه، «اکل» در موارد دیگر در قرآن کریم در این معنا به کار نرفته است (درس خارج فقه مددی، ۱۳۹۷/۱۱/۲۹).

بنابراین در جمع‌بندی معنای واژه اکل با توجه به مطالب فوق می‌توان گفت: منظور از اکل در آیه شریفه، هرگونه تصرف در اموال است (موسوی‌بجنوردی، ۱۳۷۷، ج ۵، ص ۲۱۵) که با سلطه انسان همراه بوده و با تسلط خود، تسلط دیگران را از آن مال قطع می‌سازد؛ مانند آنکه آن مال را تملک نماید^۲ (طباطبایی، ۱۳۹۳ق، ج ۴، ص ۳۱۷).

۳-۲. مال

«مال» اجوف واوی از ریشه «مول» و جمع مکسر آن «اموال» است (ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۱، ص ۶۳۵).^۳ برخی از لغویان همچون فراهیدی، جوهری و فیومی مال را چیزی شناخته‌شده و بی‌نیاز از تعریف دانسته و نهایتاً به برخی از مصادیق آن اشاره کرده‌اند (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج ۸، ص ۳۴۴؛ جوهری، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۱۸۲۱؛ فیومی، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۵۸۶). ابن‌منظور در لسان‌العرب ضمن اشاره به معروف بودن معنای مال، آنچه را تملک پذیرد، مال نامیده است (۱۴۱۴ق، ج ۱۱، ص ۶۳۵). ابن‌اثیر معتقد است که «مال» در آغاز بر آنچه انسان از طلا و نقره مالک می‌شد، اطلاق می‌شده است؛ سپس گستره‌ای عام یافته و شامل تمامی اشیای تحت مالکیت انسان شده است (ابن‌اثیر جزری، ۱۳۶۷، ج ۴، ص ۳۷۳). این واژه در نزد عرب بیشترین کاربرد را در شتر داشته است، زیرا بیشترین اموال آن‌ها بوده (صاحب، ۱۴۱۴ق، ج ۱۰، ص ۳۵۸) یا آنکه حامل دارایی‌هایشان بوده است.

«مال» به‌دفعات در کتاب، سنت و فتاوی فقها موضوع حکم قرار گرفته است و بحث از آن در کتب فقهی غالباً در مباحثی تحت عنوان «تجارت»، «مکاسب» و «شروط عوضین در بیع» آمده است. در سایر موارد، مال، موضوع احکامی همچون اجاره، هبه، ارث، غصب، خمس و زکات قرار گرفته است.

۱. آلوسی نیز در معنای اکل می‌نویسد: «و المراد من الأكل ما يعم الأخذ والاستيلاء» (۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۴۶۶).

۲. از همینجا روشن می‌شود که تصرف اعم از تملک است. به‌عنوان مثال، در مهمانی اگر برای فردی میوه آوردند، این فرد نه مالک عین میوه است، نه مالک منفعت آن، بلکه صرفاً حق انتفاع و استفاده از آن را دارد و چنین حقی از اقسام مال به شمار می‌آید؛ در این صورت اگر فرد دیگری ایجاد مزاحمت کند و به ناحق مانع استفاده فرد اول از میوه شود، با اینکه میوه را تملک نکرده، اما ایجاد مزاحمت او به‌نوعی تصرف باطل محسوب می‌شود.

۳. برخی به‌اشتباه «مال» را اجوف یائی و از ریشه «میل» به معنای «برگردیدن و عدول به یک‌طرف» دانسته و وجه‌تسمیه متعلقات انسان به مال را از آن‌جهت دانسته‌اند که مال پیوسته مائل و زائل است و از این گروه به آن گروه میل می‌کند (راغب‌اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۷۸۳ و ۷۸۴؛ جعفری‌لنگرودی، ۱۴۰۰، ص ۶۲۲)، حال آنکه مال اجوف واوی است نه یائی.

با وجودی که در کتب فقهی مکرراً پیرامون مال صحبت شده، اما چندان به شناساندن مفهوم «مال» پرداخته نشده است و حتی برخی از فقها هنگام نیاز به تعریف یا کشف مالیت چیزی به این اکتفا کرده‌اند که «مال، چیزی است که به ازای آن، مال داده می‌شود» (شیرازی، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۰۲؛ عراقی، ۱۴۲۱ق، ص ۶۶؛ غروی‌نایینی، ۱۳۷۳ق، ج ۱، ص ۳۳۹) و تعریف مال را به همان وضوح ارتکازی‌اش در عرف واگذار کرده‌اند؛ تا جایی که برخی از دانشمندانی که درصدد بازشناسی عناصر تشکیل‌دهنده مفهوم «مال» برآمده‌اند، در پایان اعتراف کرده‌اند که تعریف مال به‌گونه‌ای جامع و مانع بسیار مشکل است (ایروانی‌نجفی، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۱۶۵).

با جستجویی که در آرای فقها در زمینه مفهوم‌شناسی مال انجام شد، در مجموع، می‌توان مهم‌ترین شاخصه‌های مال بودن چیزی را اینگونه در کنار هم قرار داد و گفت: «مال»، یک اعتبار عقلایی بوده (غروی‌اصفهانی، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۱۶؛ طباطبایی‌حکیم، بی‌تا، ص ۳۲۵) که تکویناً قابلیت ذخیره‌سازی (خویی، ۱۳۷۷، ج ۲، ص ۳) و از نظر عقلاً قابلیت اقتناء (نگهداری) و اختصاص (غروی‌نایینی، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۳۶۴ و ۳۶۵؛ مطهری، ۱۴۰۲، ص ۶۱ و ۶۲) دارد و دارای منفعت عقلایی است که در اثر آن عقلاً به جهت رفع نیازهای دنیوی و اخروی خود (ایروانی‌نجفی، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۱۶۵) بدان میل و رغبت دارند (طباطبایی‌حکیم، بی‌تا، ص ۳۲۵؛ موسوی‌خمینی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۳۷؛ خویی، ۱۳۷۷، ج ۲، ص ۴۲). گفتنی است فرقی ندارد که نیازهای انسان به مال، بالذات (مانند غذا) باشد یا بالعرض (مانند پول) (ایروانی‌نجفی، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۱۶۵)؛ همچنان‌که فرقی ندارد نیاز بالذات، اولی باشد (مانند غذا) یا ثانوی (مانند دوا) یا اساساً رفاهی و برای به دست آوردن لذت باشد (مانند بعضی از میوه‌ها) (طباطبایی‌حکیم، بی‌تا، ص ۳۲۵). باید توجه داشت که صرف موارد گفته‌شده برای مال بودن چیزی کافی نیست؛ بلکه دو شرط دیگر نیز لازم است: اول آنکه، آن چیز نباید به‌گونه‌ای باشد که به خاطر فراوانی‌اش همچون آب در کنار رودخانه (غروی‌نایینی، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۳۶۵؛ طباطبایی‌حکیم، بی‌تا، ص ۳۲۵) یا به دلیل کمی آن همچون یک‌دانه گندم (غروی‌نایینی، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۳۶۵) عقلاً حاضر به پرداخت مال در مقابلش نباشند؛ دوم آنکه، نباید در شریعت از آن چیز نهی شده باشد (مانند شراب) (غروی‌نایینی، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۳۶۵).

به نظر می‌رسد -همان‌گونه که لغت‌دانان نیز اشاره کرده‌اند- مال برای عرف مفهومی روشن و واضح دارد و برای شناساندن آن، نیازی به این همه تکلف و خود را به زحمت انداختن نیست؛ زیرا مردم در زندگی روزمره خود، معمولاً بدون آنکه با مشکلی در این زمینه مواجه شوند، مال را تشخیص می‌دهند. پیش‌ازاین نیز گفته شد که در کتب فقهی هم نوعاً به مفهوم‌شناسی «مالیت» و «مال» پرداخته نشده که این مطلب نشان‌دهنده آن است که مال در اصطلاح فقها تفاوت معنایی چندانی با مال نزد عرف و اهل لغت نداشته است.

به نظر می‌رسد «مالیت» عنوانی عرفی‌انتزاعی است و تنها راه احراز مالیت چیزی، توجه به معاوضات عرفیه و تحلیل رفتار عقلاً در ارتباط با آن است. بر این اساس، «مالیت» مفهومی نیست که منوط به بیان شارع باشد، نهایت آنکه شارع بماهو شارع می‌تواند برخی یا تمام آثار حقوقی آن را سلب کند؛ یعنی متعلق احکام را -که فعل مکلف است- موردتوجه قرار داده و برای آن، حکم شرعی جعل و اعتبار کند؛ از باب مثال، از شرب خمر نهی کند یا معامله آن را باطل اعلام کند؛ زیرا اعتبار شارع تابع مصالح و مفاسد بوده و مصالح و مفاسد نیز در افعال مکلفان است؛ اما در خود عناوین عرفی و عقلایی همچون مالیت، هیچ‌گونه مصلحتی نهفته نیست تا شارع آن را اسقاط نماید. به‌علاوه اساساً چنین کاری لغو و بیهوده خواهد بود؛ چه، اگر شارع هزاران بار بگوید من عنوان «مال» را از شراب ساقط کردم، با وجود این، مردم همچنان آن را معامله کرده و مصرف نمایند، هرگز عنوان مالیت -که عنوانی عرفی‌انتزاعی است- از آن ساقط نمی‌شود. از همین روست که امام خمینی رحمته‌الله معتقد است امکان ندارد شارع به‌عنوان شارع عناوین عرفیه را ساقط نماید (۱۴۲۱ق، ج ۳، ص ۹ و ۱۰). محقق نراقی نیز بر آن است که معنای «ملکیت»، «مالیت»، «ملک» و «مال» عرفی یا لغوی است که شناخت آنها متوقف بر ورود دلیل شرعی نیست؛ بلکه برای شناخت آنها باید به عرف و لغت مراجعه کرد؛ چنانکه وضعیت دیگر الفاظی که به حقیقت شرعیه نرسیده‌اند نیز چنین است (نراقی، ۱۴۱۷ق، ص ۱۱۳).

شاهد بر عرفی بودن مفهوم «مال» آن است که از نظر زمانی، معمولاً هر چه به عقب برگشته و به کتب فقها مراجعه می‌کنیم، درمی‌یابیم

که تعاریف و بیاناتی که ذکر کرده‌اند ساده و بسیط است و هر چه به زمان‌های اخیر نزدیک‌تر می‌شویم، تعاریف و مشخصات ذکر شده پیرامون مال گسترده‌تر و گاه پیچیده‌تر شده است. با توجه به آنچه ذکر شد می‌توان در تعریف مال گفت:

آنچه در نزد همه یا برخی از مردم دارای ارزش مبادلی باشد، مال نامیده می‌شود (نک: سلطانی‌فرد و همکاران، ۱۴۰۴، ص ۱۹۲).^۱

بر اساس این تعریف، با وجود دو عنصر عرضه و تقاضا و نیز تحقق معاوضات عرفیه است که می‌توان در مبادلات برای یک چیز، قائل به ارزشمندی شده و مالیت آن را احراز کرد. از این روی، می‌توان دریافت که «مال» مفهومی گسترده داشته و شامل «اعیان»، «منافع» و حتی «حقوق مالی»^۲ نیز می‌شود.^۳

۳-۳. باء

حرف «باء» در «لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ» برای «سببیت» است؛ یعنی اموال یکدیگر را به خاطر اسباب باطل (از راه‌های باطل) مانند سرقت، خیانت و قمار نخورید (موسوی خمینی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۹۹؛ خویی، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۶۸؛ درس خارج فقه سبحانی تبریزی، ۱۳۹۷/۱۱/۱۰).^۴ البته برخی احتمال داده‌اند حرف باء برای «مقابله» باشد؛ یعنی اموالتان را در مقابل باطل (مانند خاک که ارزش ندارد) قرار ندهید (درس خارج فقه مددی، ۱۳۹۷/۱۱/۲۹). شماری دیگر نیز احتمال داده‌اند حرف باء در آیه برای «اتصال» باشد که برای بیان خصوصیتی از اکل آمده است، بدین معنا که در اموالتان اکل (تصرف) باطل نکنید (درس خارج فقه شب‌زنده‌دار، ۱۳۹۹/۱۱/۲۱). به نظر می‌رسد آنچه با سیاق و فضای آیه شریفه دست‌کم تناسب بیشتری دارد معنای سببیت است، نه مقابله یا اتصال.^۵

۳-۴. باطل

واژه «باطل» در مقابل «حق» به کار می‌رود (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج ۷، ص ۴۳۱؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۱، ص ۵۶)؛ یعنی آنچه ثبات و واقعیتی نداشته (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۱، ص ۲۹۰) و از بین می‌رود (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۵۰۶). علامه طباطبایی رحمته‌الله در این باره می‌نویسند:

باطل، در مقابل حق - یعنی امری که به نحوی ثبوت داشته باشد - است (۱۳۹۳ق، ج ۲، ص ۵۲).

از آنجاکه قوانینی که در شریعت بیان شده همگی حق است، پس آنچه با آن منافات داشته باشد، طبیعتاً باطل خواهد بود. براساس این، می‌توان گفت: مراد از باطل در قاعده نامبرده، «نامشروع» یعنی بدون وجه شرعی است (موسوی‌بجنوردی، ۱۳۷۷، ج ۵، ص ۲۱۵). از همین جاست که برخی (عامری، ۱۳۸۸، ص ۱۱۲) معنای قاعده حرمت اکل مال به باطل را به اختصار «نهی از تصرف در مال به‌طور نامشروع» دانسته‌اند.

۱. جهت اطلاع بیشتر در این زمینه به مقاله «بازپژوهی معناشناختی مال از منظر فقه امامیه» از نگارندگان مراجعه شود.

۲. ماده ۲۹ قانون مدنی برخی از حقوق را در کنار عین و منفعت در ردیف اموال شمرده است.

۳. برخی از حقوقدانان افزون بر سه مورد «عین»، «منفعت» و «حق»، دو مورد «عمل» و «دین» را نیز از جمله اقسام مال برشمرده‌اند (امامی، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۳۸-۴۰؛ جعفری‌لنگرودی، ۱۴۰۱، ص ۴۳ و ۴۴)؛ درحالی‌که آنچه صحیح به نظر می‌رسد آن است که عمل نوعی منفعت بوده و بدان بازگشت دارد، دیون و مطالبات نیز می‌تواند تحت عنوان حقوق مطرح شود.

۴. اختلاف است که آیه شریفه «لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُم بَيْنَكُم بِالْبَاطِلِ إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ» بیانگر بطلان و عدم نفوذ اسباب باطل و سلب سببیت برای نقل و انتقال از راه‌های باطل است یا آنکه خطاب نهی در وهله اول به حرمت اکل حاصل‌شده از راه‌های باطل توجه دارد؛ هرچند که لازمه آن بطلان سبب و عدم نفوذ آن است (موسوی‌خمینی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۱۷۱).

۵. برخی از دانشمندان برآن‌اند در صورتی می‌توان مواردی همچون اخذ ثمن در مقابل «ما لا نفع له» را اکل مال به باطل دانست که باء برای «مقابله» باشد، اما اگر برای «سببیت» باشد - که ظاهر نیز همین است - مقصود از نهی در آیه شریفه نهی از تصرف اموال با اسباب باطل همچون قمار و سرقت خواهد بود (منتظری، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۴۷۰). به نظر می‌رسد این تفکیک تام نیست؛ زیرا از آنجاکه رعایت شروط عوضین برای صحت معامله ضروری است، در صورتی که باء برای «سببیت» باشد نیز جریان قاعده در اموری همچون شروط عوضین تصویر دارد.

۳-۴-۱. مصادیق باطل

همان‌طور که پیش‌تر گفته شد، «باطل» در مقابل «حق» قرار دارد؛ بنابراین طبیعتاً هر آنچه غیر حق باشد، باطل محسوب می‌شود. براساس این، باطل محدود و منحصر به موارد خاصی نیست، بلکه مفهومی وسیع و عام دارد و هرگونه تصرف ناروا در اموال و دارایی‌های دیگران را دربر می‌گیرد. مرحوم طبرسی پس از آن که در معنای باطل وجوه و احتمالاتی را نقل می‌کند، می‌نویسد:

بهتر است باطل را بر تمامی [آن معانی] حمل کرد؛ زیرا آیه [عموم دارد و] همه [آن معانی] را برمی‌تابد (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۵۰۶).

بنابراین، اگر در پاره‌ای از روایات، باطل بر مواردی همچون کسب از راه «قمار» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۱۲۲) و «قسم دروغ» (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۲، ص ۵۰۶) تفسیر شده است، از باب انحصار باطل در آنها نیست؛ بلکه درحقیقت معرفی موارد و مصادیق روشنی از باطل است (طباطبایی، ۱۳۹۳ق، ج ۴، ص ۳۲۲). فیض کاشانی در تفسیر آیه ۱۸۸ بقره پس از ذکر روایت‌هایی درباره مصادیق باطل می‌نویسد:

آیه همه را دربر می‌گیرد و میان روایات ناسازگاری وجود ندارد (۱۴۱۵ق، ج ۱، ص ۲۲۷).

به‌طورکلی، برخی با توجه به استثنای موجود در آیه ۲۹ سوره نساء «إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ مِنْكُمْ» معتقدند: درجایی که دو عنصر محوری «تجارت» و «تراضی» وجود داشته باشد، قاعده اکل مال به باطل جریان ندارد؛ اما اگر تجارت باشد و رضایت نباشد (مثل اینکه بخواهند مال کسی را به‌اجبار از او بخرند، در اینجا با اینکه در مقابل مال پول داده می‌شود، اما این تجارت بدون رضایت است) یا اگر رضایت باشد و تجارت نباشد (مانند قمار) مصداق اکل مال به باطل است (درس خارج فقه جوادآملی، ۱۳۸۸/۰۸/۱۳). پرواضح است مواردی را که نه تجارت است و نه رضایت (مانند سرقت و غصب)، به‌طریق‌اولی می‌توان مصداق اکل مال به باطل دانست (طوسی، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۱۳۸).

از آنجاکه مطابق با ماده ۱۹۰ قانون مدنی «رضای طرفین» یکی از شروط صحت^۱ معامله است، به نظر می‌رسد می‌توان آن را توسعه داد و برای مصداق اکل مال به باطل نبودن، وجود تمامی شروط صحت معامله را ضروری دانست؛ همان‌طورکه برخی از فقها افزون‌بر شمول آیه نسبت به اسباب ملکیت، آن را شامل شروط عوضین نیز دانسته و معتقدند در معامله‌ای که مبیع آن مالیت نداشته باشد، قاعده حرمت اکل مال به باطل جاری خواهد بود (مکارم‌شیرازی، ۱۴۲۶ق، ص ۱۳۷). علامه حلی در همین زمینه می‌نویسد:

یشترط کون المبیع مما ینتفع به منفعة معتبرة فی نظر العقلاء شائعة فی نظر الشرع، فإن ما لا منفعة فیه لایعد مالا، فکان أخذ المال فی مقابله قریبا من أکل المال بالباطل (۱۴۱۹ق، ج ۲، ص ۴۶۵).

فخر المحققین نیز می‌نویسد:

ما لا منفعة فیه أصلا لایجوز العقد علیه لأنّ ذلک یکون من أکل المال بالباطل (۱۳۸۷ق، ج ۱، ص ۴۰۱).

شهید اول (۱۴۱۷ق، ج ۳، ص ۱۹۸)، محقق کرکی (۱۴۱۴ق، ج ۴، ص ۹۶) و شیخ انصاری (۱۴۱۹ق، ج ۴، ص ۱۸۳) نیز در بحث شروط عوضین به این قاعده استدلال کرده‌اند.^۲

۱. بحث از اینکه عنصر «رضایت» شرط صحت معامله است (آن‌گونه که در ماده ۱۹۰ قانون مدنی آمده است) یا شرط نفوذ آن، در این مجال نمی‌گنجد.

۲. البته در مقابل، برخی همچون محقق خویی بر آن هستند آیه شریفه ارتباطی با بیان شروط عوضین ندارد (خویی، ۱۳۷۷، ج ۱، ص ۳۱۴).

۴. شمول پذیری قاعده نسبت به «رمزارها»

با توجه به آنچه گذشت، می‌توان به‌طور خلاصه گفت: اولاً، مراد از اکل به باطل، هرگونه تصرف ناروا در مال دیگری است؛ ثانیاً با توجه به گستردگی مفهوم باطل، مصادیق آن منحصر در موارد خاصی نبوده و با دگرگونی شرایط، زمان و مکان و... امکان دارد شکل‌های دیگری از باطل رخ نماید و مصادیق روشن دیگری پیدا شود؛ ثالثاً یکی از مهم‌ترین موارد جریان یافتن قاعده در بیع، نسبت به شروط عوضین مطرح می‌شود؛ بدین معنا که با وجود تخلف شرطی از این شروط (همچون مالیت)، معامله با مشکل مواجه بوده و تصرف در بهایی که در ازای مبیع گرفته می‌شود مصادق اکل مال به باطل خواهد بود.

با تحفظ بر این نکات، به بررسی جریان یافتن قاعده در معاملات یکی از پدیده‌های نوظهور و مورد اقبال دولت‌ها و مردم در جهان امروز یعنی «رمزارها» پرداخته می‌شود. طبیعتاً اگر بتوان اثبات کرد (حتی برفرض حصول شروط صحت عقد و متعاقدين) شروط عوضین در معامله ارزهای یادشده با مشکل روبه‌روست، معاملات موصوف مصادق عنوان «باطل» به حساب آمده و قاعده حرمت اکل مال به باطل جریان پیدا خواهد کرد.

۴-۱. بررسی شروط عوضین در معاملات رمزارها

شیخ انصاری در کتاب مکاسب «مال بودن»، «طلق بودن»، «قدرت داشتن بر تسلیم» و «معلوم بودن» را به‌عنوان شروط عوضین برشمرده است (۱۴۱۹ق، ج ۴، ص ۷ به بعد). برخی از فقها «عین بودن» را نیز به عنوان یکی از شروط عوض و معوض مطرح کرده‌اند (وحیدبهبهانی، ۱۳۱۰ق، ص ۳۱).^۱ پرسشی که مطرح می‌شود آن است که آیا این شروط در خریدوفروش رمزارها رعایت شده است یا خیر؟ در ادامه به بررسی وجود شروط عوضین در معاملات رمزارها پرداخته می‌شود.

۴-۱-۱. مال بودن

همان‌طور که گفته شد، «مال» چیزی است که دارای ارزش مبادلی باشد و طبیعی است که چنین ارزشی از تمایل و رغبت مردم یا دست‌کم برخی از آنان به آن چیز نشئت می‌گیرد؛ هرچند که تحقق رغبت نیز خود از عواملی همچون منفعت داشتن و در دسترس همگان نبودن ناشی می‌شود. با حفظ این نکته، باید دانست که امروزه تمایل و رغبت جمع زیادی از عقلاً به پدیده نوظهور رمزارها انکارناپذیر است. میلیون‌ها نفر از مردم جهان چه با استخراج و چه با معامله به دنبال دریافت رمزارز هستند. نمودار زیر ارزش کل بازار^۲ رمزارها را با بیش از ۱۲۳ میلیارد دلار و حجم معاملات ۲۴ ساعته^۳ آن را با ۲/۶۸ تریلیون دلار در بازه زمانی آوریل ۲۰۲۴ تا آوریل ۲۰۲۵ نشان می‌دهد.

۱. نکته قابل توجه آن است که شیخ انصاری در مکاسب، شرط عین بودن را نه به عنوان شرطی برای «عوضین»، بلکه صرفاً به عنوان شرطی برای «معوض» مطرح می‌نماید (انصاری، ۱۴۱۹ق، ج ۳، ص ۷).

2. Market Capitalization.

3. Volume (24h).

نمودار ۱. ارزش بازار و حجم معاملات روزانه رمزارها^۱

روشن است که هرچقدر ارزش کل بازار و همچنین حجم معاملات روزانه بیشتر باشد، نشانگر آن است که خریدوفروش در آن بازار محبوبیت و اقبال بیشتری در میان سرمایه‌گذاران دارد. براساس این بدون هیچ شکی تسابق دست‌کم بخشی از مردم نسبت به دریافت رمزارز ثابت است و در نتیجه، آن را می‌توان یکی از مصادیق بارز مال به شمار آورد. برخی از مهم‌ترین منافع که ارزهای رمزنگاری‌شده دارد و موجب شده تا تمایل مردم به سمت آنها صورت بگیرد عبارت است از:

(الف) هزینه عملیاتی پایین: یکی از معایب نظام‌های متعارف پرداخت در سطح بین‌المللی، هزینه‌های بالای معاملاتی است که توسط نهادهای واسطه دریافت می‌شود؛ اما در نظام نوین پرداخت مبتنی بر رمزارزها، به دلیل حذف نهادهای واسطه، هزینه‌های معاملاتی به میزان چشمگیری کاهش یافته است و کاربران می‌توانند بدون نیاز به پرداخت کارمزدهای سنگین، وجوه خود را انتقال دهند.

(ب) سرعت بالا در انتقالات بین‌المللی و فرامرزی: انتقالات در این سیستم به صورت فردبه‌فرد صورت می‌پذیرد و به‌طور میانگین در کمتر از ۱۰ دقیقه وجه از حساب فردی به فرد دیگر منتقل می‌شود. در صورت نیاز به سرعت بالاتر، هر فرد می‌تواند با تعریف کارمزدی برای تراکنش خود سرعت انتقال وجه خود را افزایش دهد. این در حالی است که در سیستم‌های سنتی، به دلیل وجود واسطه‌های مالی متعدد، انتقال وجه معمولاً زمان بیشتری طول می‌کشد.

(ج) ناتوانی دولت‌ها در مصادره و بلوکه کردن: در بسیاری از کشورها، دولت‌ها در مواجهه با بحران‌های سیاسی و اقتصادی، به مصادره دارایی‌های اشخاص حقیقی و حقوقی روی می‌آورند. افزون‌براین، هنگام بروز خصومت‌های بین‌المللی (از جمله تنش‌های دیرینه میان جمهوری اسلامی ایران و ایالات متحده آمریکا)، بلوکه کردن اموال به رویه‌ای متعارف تبدیل می‌شود. این در حالی است که در جهان رمزارزها، قواعد بازی به‌کلی متفاوت است و این‌گونه مخاطرات امنیتی به دلیل ماهیت غیرمتمرکز و طراحی نسبتاً امن این فناوری، به شدت کاهش می‌یابد.^۲

(د) امکان رهگیری و شفافیت:^۳ به دلیل استفاده از بستر بلاک‌چین،^۴ تمامی مبادلات در شبکه رمزارزها قابل رصد و رهگیری هستند. این ویژگی از جمله مزایای مهم این فناوری محسوب می‌شود که در آن، اگرچه هویت واقعی فرستنده و گیرنده پنهان و با یک آدرس رمزنگاری‌شده جایگزین شده است، اما می‌توان مسیر حرکت هر واحد از یک رمزارز (مانند بیت‌کوین) را از مبدأ تا مقصد به طور کامل دنبال کرد.

1. <https://coinmarketcap.com/charts>.

۲. البته این مورد می‌تواند از منظر دیگر، به‌عنوان یک چالش حاکمیتی محسوب شود. برای مثال، دولت از باز پس گرفتن اموال از غاصبان و متخلفان ناتوان خواهد بود.

3. Transparency.

4. Blockchain.

ه) امکان انشعاب^۱ و ارتقای پروتکل: در شبکه‌های رمزارزی، اگر بخشی از اعضای شبکه به اجماع برسند که پروتکل موجود را ارتقا دهند (برای مثال، اندازه بلوک را افزایش دهند)، می‌توانند تغییرات مدنظر را اعمال کرده و از شبکه اصلی جدا شوند. این فرآیند منجر به ایجاد یک ارز جدید از نقطه انشعاب به بعد می‌شود؛ همان‌طور که بیت‌کوین‌کش^۲ به عنوان یک شاخه ارتقایافته از بیت‌کوین ایجاد شد.

و) غیرقابل جعل بودن رمزارزها: پول‌های فیات^۳ (رایج) به دلیل ماهیت متمرکز و فیزیکی خود همواره در معرض تهدید جعل قرار دارند که این امر موجب اختلال در نظام‌های مالی، ایجاد تورم و تحمیل هزینه‌های سنگین برای مقابله می‌شود. در مقابل، رمزارزها به دلیل ماهیت دیجیتال و مبتنی بر رمزنگاری، غیرقابل جعل هستند. این سطح از امنیت، یک برتری نسبی ساختاری برای دارایی‌های دیجیتال فراهم آورده است.

ز) مزیت نسبی ایران در استخراج رمزارزها: به دلیل برخورداری از انرژی ارزان‌قیمت نسبت به سایر کشورها، استخراج بیت‌کوین و سایر رمزارزهای قابل استخراج در ایران از توجیه اقتصادی بالایی برخوردار است. این فعالیت می‌تواند سودآوری قابل توجهی برای سرمایه‌گذاران به همراه داشته باشد و به عنوان شکلی از صادرات غیرمستقیم انرژی محسوب گردد.

افزون بر مزایای پیشین، بهره‌گیری از رمزارزها می‌تواند منافع راهبردی دیگری نیز به طور مشخص برای ایران به همراه داشته باشد که از مهمترین آنها می‌توان به کاهش اثرپذیری از تحریم‌های مالی ایالات متحده، تسهیل ورود کسب‌وکارهای ایرانی به عرصه بین‌الملل، تقویت تنوع بخشی به صادرات غیرنفتی و جذب سرمایه‌گذاری خارجی اشاره کرد.^۴

۴-۱-۲. مملوک بودن

بسیاری از فقها مملوکیت را یکی از شروط عوضین می‌دانند. با اینکه شیخ انصاری بحث از ملکیت عوضین را مستقلاً مطرح نکرده و ذیل بحث از مالیت از آن سخن گفته است (انصاری، ۱۴۱۹ق، ج ۴، ص ۱۱)،^۵ اما محقق حلی در قالب شرطی جداگانه تصریح می‌کند که مبیع باید مملوک باشد (۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۱۰). صاحب جواهر ضمن شرح این مطلب از شرائع، اشتراط مملوکیت مبیع را امری اجماعی می‌داند (نجفی، ۱۳۶۲، ج ۲۲، ص ۳۴۳). برخی افزون بر مبیع، مملوکیت را در ثمن نیز شرط می‌دانند. شیخ انصاری می‌نویسد:

احترزوا باعتبار الملكية فی العوضین من بیع ما یشتکر فیہ الناس: کالماء و الکلاً و السموک و الوحوش قبل اصطيادها؛ لکون هذه کلها غیر مملوكة بالفعل (۱۴۱۹ق، ج ۴، ص ۱۱).

پرسشی که مطرح می‌شود آن است که منظور از اشتراط ملکیت عوضین چیست؟ در این زمینه دو احتمال وجود دارد:

1. Fork.

۲. بیت‌کوین‌کش (Cash Bitcoin) یک انشعاب از بیت‌کوین اصلی است که در آگوست ۲۰۱۷ ایجاد شد. این رمزارز با افزایش اندازه بلوک‌ها این امکان را فراهم کرد تا تراکنش‌های بیشتری در معاملات پردازش شوند.

3. Fiat.

۴. گفتنی است که معاملات رمزارزها در کنار منافع که دارد، با چالش‌هایی جدی نیز روبه‌روست؛ مواردی همچون فقدان قوانین و مقررات مشخص، مشخص نبودن هویت فرستنده و گیرنده، نوسانات شدید قیمت و بی‌ثباتی، تضعیف بانک مرکزی و نهادهای واسطه، امکان فرار مالیاتی و پولشویی و بروز مشکلات امنیتی که باید در جای خود بدان پرداخته شود (نوری، ۱۳۹۶، ص ۶۱ به بعد).

۵. نکته مهم آن است که در برخی از تعاریف ارائه‌شده از سوی لغویان، مال به «ملک» تفسیر شده است، بدین معنا که از مال، هر چیزی که ملک فعلی انسان باشد، اراده شده است؛ درحالی که سخن در تفسیر طبیعت مال است، نه مثلاً مال مضاف به انسان معین همچون «مال زید»، این درحالی است که آنچه مضاف است ملک است نه مال؛ بنابراین با اینکه برخی قائل به عدم تفاوت میان «مال» و «ملک» هستند (مصطفوی، ۱۳۶۸، ج ۱۱، ص ۲۱۶)، اما به نظر می‌رسد تفسیر مال به ملک خالی از تسامح نباشد. به‌دیگر سخن، نسبت مال و ملک از نسبت‌های چهارگانه منطقی، عموم و خصوص من وجه است (آخوندخراسانی، ۱۴۰۶ق، ص ۳؛ خویی، ۱۳۷۷، ج ۲، ص ۴).

الف) احتمال نخست: مقصود آن است که هر یک از بایع و مشتری باید به ترتیب مالک مبیع و ثمن بوده یا از مالک آنها اذن داشته باشند وگرنه معامله فضولی می‌شود. اگر این معنی مدنظر باشد، این شرط به طرفین معامله برمی‌گردد؛ همچنان که محقق حلی در بیان شروط متعاقدين درباره بايع می‌گوید:

... أن يكون البائع مالکاً، أو ممن له أن يبيع عن المالك (۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۸).

بر این اساس، واضح است نمی‌توان گفت معاملات رمزارها با مشکل روبه‌روست، زیرا به‌عنوان مثال، اگر شخصی اقدام به فروش بیت‌کوین می‌کند، درواقع یا کوین یادشده را از فرد دیگری خریداری کرده که در این صورت مالک بودن او روشن است، یا آنکه خود اقدام به استخراج آن نموده است که در این صورت نیز به نظر می‌رسد مالک بودن فرد استخراج‌کننده ثابت باشد؛ زیرا حتی اگر قائل به پذیرش اعتبار عقود نامعین در شریعت نباشیم و از طرفی، صلح را تنها در مواقع وجود تنازع جاری دانسته و در اینجا ناکارآمد بدانیم، به نظر می‌رسد نزدیک‌ترین عقدی که فرایند ماینینگ می‌تواند با آن انطباق داشته باشد جعاله عام است (محمدي و همکاران، ۱۴۰۱، ص ۷۳ به بعد)؛ بر همین اساس، می‌توان استخراج‌کننده رمزارز را شرعاً مالک آن دانست.

ب) احتمال دوم: مقصود آن است که هریک از ثمن و مثنی بالفعل مملوک کسی باشند - که حق نیز همین است و کلام فوق از شیخ انصاری نیز مؤید همین برداشت است - در این صورت، این شرط به عوضین برمی‌گردد؛ همچنان که محقق حلی در بیان یکی از شروط مبيع می‌گوید:

... أن يكون [المبيع] مملوكاً؛ فلا يصح بيع الحر (۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۱۰).

بر اساس این شرط، بيع مواردی همچون ماهی در دریا - که مملوک کسی نیست - و همچنین اراضی مفتوح‌العنوة - که اساساً قابلیت تملک ندارند و به تبع نمی‌توانند به ملک کسی دربیایند - صحیح نخواهد بود. اگر از اشتراط ملکیت عوضین معنای دوم مدنظر باشد، در این صورت نیز اشکالی متوجه معاملات رمزارزها نخواهد بود؛ زیرا همانطور که گفته شد، رمزارز مالک دارد و مالک آن یا استخراج‌کننده آن است یا کسی که رمزارز را از استخراج‌کننده آن خریده است، بنابراین نمی‌توان ارز یادشده را همچون ماهی در دریا مصداقی از مباحات دانست. در مورد غیرقابل تملک بودن این ارزها نیز باید توجه داشت چنانچه عدم امکان تملک به دلیل وجود مانع تکوینی باشد - بسان خورشید و نسیم که صرف‌نظر از قابل اختصاص نبودن (کاتوزیان، ۱۴۰۰، ص ۹؛ مطهری، ۱۴۰۲، ص ۶۱ و ۶۲) قدرت بر تسلیم و تسلّم آنها وجود ندارد، قدرت بر تسلیم و تسلّم آنها وجود ندارد - باید گفت: رمزارزها به وضوح قابلیت تملک داشته و می‌توان آنها را به عنوان دارایی در اختیار گرفت؛ مگر آنکه ادعا و اثبات شود که غیرقابل تملک بودن ناشی از وجود منع شرعی است، یعنی نهی شرعی متوجه این ارزها شده و آنها را همچون خوک، شراب و زمین‌های مفتوح‌العنوة غیرقابل تملک نموده است. است.

۴-۱-۳. طلق بودن

طلق بودن ملک به معنای آن است که مالک بر آن سلطنت تام داشته، به‌گونه‌ای که بتواند هرگونه تصرفی را در ملک خود به عمل آورد. به دیگر بیان، طلقیت عوضین بدان معناست که مانعی از بيع وجود نداشته باشد و بايع در فروش ملک خود و خریدار نیز در پرداخت بهای آن آزاد باشند؛ برخلاف جایی که حقی به ملکي تعلق گرفته باشد که از خرید و فروش آن منع کند؛ به‌عنوان مثال، مال وقفی یا رهنی قابلیت خرید و فروش ندارد، زیرا به ترتیب حق واقف و مرتهن بدان تعلق گرفته و این حق مانع می‌شود که موقوف‌علیه یا راهن بتوانند اقدام به فروش ملک کنند (انصاری، ۱۴۱۹ق، ج ۴، ص ۳۰).

باید توجه داشت رعایت چنین شرطی در هر معامله‌ای ضرورت دارد و واضح است که در هر عقدی باید مقتضی موجود بوده و مانع نیز مفقود باشد؛ بنابراین وجود شرط طلق بودن از این جهت نکته خاصی نداشته و در معاملات رمزارزها نیز بسان سایر چیزهایی که قرار است خرید و فروش شوند لازم‌الرعاية است.

۴-۱-۴. قدرت داشتن بر تسلیم

یکی دیگر از شروط عوضین «قدرت داشتن بر تسلیم» است (انصاری، ۱۴۱۹ق، ج ۴، ص ۱۷۵)؛ زیرا تسلیم مقدمه تصرفی است که بیع زمینه‌ساز آن است؛ از این روی، عقد بیع با بیع را ملزم به تسلیم مبیع و مشتری را ملزم به تسلیم ثمن می‌کند. به عنوان مثال، اگر با بیع نتواند مبیع را تحویل دهد، در واقع، مشتری ثمن را بدون آنکه چیزی در مقابل آن به دست آورد به بیع تسلیم کرده است و چنین معامله‌ای باطل است. ماده ۳۴۸ قانون مدنی چنین است: «بیع چیزی که... بیع قدرت بر تسلیم آن ندارد باطل است، مگر اینکه مشتری خود قادر بر تسلیم باشد.» در معاملات رمزارزها - بر خلاف معاملات سنتی که تسلیم در آن به معنای انتقال فیزیکی مال است - تسلیم به معنای انتقال کنترل دارایی دیجیتال است که به سه روش اصلی انجام می‌شود:

الف) در معاملات شخص به شخص:^۱ فروشنده با ارسال تراکنش به بلاک‌چین، مالکیت را منتقل می‌کند. خریدار نیز با مشاهده تأیید تراکنش در اکسپلورر بلاک‌چین (مثل Etherscan) از دریافت دارایی مطمئن می‌شود.

ب) در صرافی‌های متمرکز: دارایی به صورت خودکار از کیف پول فروشنده به کیف پول خریدار در پلتفرم منتقل می‌شود. سیستم صرافی تضمین می‌کند تسلیم حتماً انجام شود. پرواضح است این اطمینان خاطر زمانی وجود خواهد داشت که طرفین معامله، ضمن فعال‌سازی احراز هویت دو مرحله‌ای، برای نقل و انتقال دارایی از صرافی‌های معتبر در این زمینه استفاده کرده باشند.

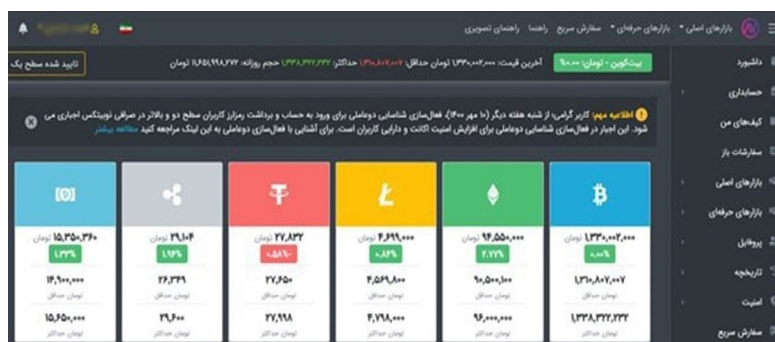
ج) در قراردادهای هوشمند: دارایی در این قرارداد قفل می‌شود و پس از تحقق شرایط، خودکار به خریدار منتقل می‌گردد. این نکته نیز قابل ذکر است که نه فیزیکی بودن عوضین از جمله شروط صحت بیع است و نه فیزیکی بودن اقباض و قبض آن؛ چه، تسلیم و تسلّم هر چیزی به حسب خود آن چیز است.

۴-۱-۵. معلوم بودن

از منظر فقه «معلوم بودن ثمن و مثن» یکی از شروط عوضین برای صحت بیع به شمار می‌رود (حلی (محقق)، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص ۱۱) که بر اعتبار آن ادعای عدم‌الخلاف بلکه اجماع شده است (انصاری، ۱۴۱۹ق، ج ۴، ص ۲۰۶ و ۲۱۰) و از آنجاکه اگر دست‌کم یکی از عوضین مجهول باشد، ممکن است در مقابل بهای پرداخت شده عوض متناسب از نظر ارزش اقتصادی قرار نگیرد، از این رو، معامله باطل خواهد بود. در بازار مبادلات رمزارزها، بهای این ارزها مشخص بوده و می‌توان به شکل لحظه‌ای آنها را رصد کرد و در موقع مناسب اقدام به خرید یا فروش مقدار معلوم و معینی از رمزارزها نمود. باید توجه داشت علم اجمالی به اینکه مثلاً چه مقدار بیت‌کوین در مقابل چه مقدار پول یا کالا قرار می‌گیرد، در این زمینه کافی است. در بسیاری از معاملاتی که افراد انجام می‌دهند، اشراف کاملی بر چگونگی عملکرد مورد معامله ندارند، بلکه اغلب کارکرد نهایی و به نوعی برآیند آن را در نظر دارند؛ چنانکه در پول‌های کنونی نیز برای بسیاری از افراد چگونگی تصفیه وجوه در انتقال اینترنتی بی‌اهمیت است و همین که بدانند پول انتقال خواهد یافت و این انتقال مورد حمایت و شفاف است، برایشان کفایت می‌کند؛ همچنانکه در بازار سرمایه نیز گاه افراد اقدام به خرید سهمی می‌کنند که اساساً نمی‌دانند متعلق به کدام شرکت است و آن شرکت از نظر دولتی

بودن یا نبودن، زیان‌ده بودن یا نبودن و... در چه وضعیتی قرار دارد. براساس این، مهم در انتقال رمزارزها آن است که اولاً، این ارزها به چه اندازه ارزش خرید دارند (که به صورت برخط و لحظه‌ای قابل مشاهده است) و ثانیاً، در صورت نقل و انتقال، این فرایند مورد حمایت، قطعی و شفاف است که به دلیل سازوکار اجماع - که در شبکه بلاک‌چین تعبیه شده است - این موضوع مسلّم و مورد تأیید است و اطلاع از این نکته که شبکه بلاک‌چین چگونه کار می‌کند، فاقد اهمیت است (مددی، ۱۴۰۰، ص ۳۱۸؛ درس خارج فقه عباسی خراسانی، ۱۴۰۰/۳/۳۰).

بنابراین، خریدار رمزارزها پیش از خرید می‌تواند در مورد ماهیت رمزارزها و ارزشمندی آنها اطلاعات کسب کند. تصویر زیر نشان می‌دهد که خریدار می‌داند چه چیزی را با چه اوصافی و در چه قیمتی می‌خرد و به نظر می‌رسد همین مقدار از علم از این جهت برای صحت معامله وی کفایت می‌کند.

تصویر ۱. مشخصات رمزارز مورد معامله^۱

افزون‌برین، وقتی شرکتی قصد توسعه رمزارز جدیدی را دارد، معمولاً تمام جزئیات فنی، تکنیکال، مالی و تجاری آن را در سندی با عنوان White Paper^۲ توضیح می‌دهد. هدف از انتشار این سند، جذب سرمایه‌گذاران و ترغیب آنها به خرید این ارز است. ماهیت رقابتی بازار رمزارزها، عرضه‌کنندگان را ناگزیر می‌کند که White Paper را جامع و گویا ارائه دهند. گاه این مستندات به تأیید مشاوران و ناظران صاحب وجاهت فنی و تجاری نیز می‌رسد تا میزان اعتمادپذیری آن برای مخاطبان افزایش یابد. در سند یادشده معمولاً به «زیرساخت فنی و پیش‌زمینه‌های رمزارز»، «مزیت‌های رمزارز نسبت به دیگر رمزارزهای ارائه‌شده» و «راه‌حل ارائه‌شده در محصول و مشکلی که این رمزارز در مقام برطرف کردن آن برخواهد آمد» اشاره می‌شود. White Paper متن تخصصی و عمدتاً بیش از ۲۵۰۰ کلمه است که لزوماً باید شامل جزئیات فنی محصول و ارائه محتوای کافی برای اشراف خریدار باشد (سلطانی‌فرد، ۱۴۰۳، ص ۸۶۰ به بعد).

۴-۱-۶. عین بودن

همانطور که گفته شد برخی از فقها «عین بودن» را به عنوان یکی از شروط عوضین مطرح کرده‌اند (وحیدبهبهانی، ۱۳۱۰ق، ۳۱). مقصود از عینیت آن است که عوضین (مانند طلا، زمین و اسکناس) باید وجود مادی و محسوس داشته و به صورت عین متجسم (دارای ابعاد سه‌گانه) در عالم خارج تحقق یافته باشد. با صرف نظر از اختلاف نظر فقها در این زمینه و با فرض معتبر بودن این شرط برای عوضین، به نظر می‌رسد از این جهت نیز اشکالی به معاملات رمزارزها وارد نمی‌شود؛ چه، برخلاف نظر برخی که رمزارزها را عین نمی‌دانند (مدرسی طباطبایی‌یزدی، ۱۴۰۱، ص ۱۰۸)، باید گفت رمزارزها گرچه فاقد وجود مادی و فیزیکی هستند، اما با توجه به اینکه عینیت مستلزم مادی بودن نیست و هر موجود مستقل و مشخصی می‌تواند عین محسوب شود، به عنوان عین دیجیتال قابل پذیرشاند. این موضوع از چند جهت قابل اثبات است: نخست

۱. Nobitex.ir.

۲. گاهی از «سپیدنامه» به عنوان معادل فارسی این ترکیب استفاده می‌شود.

آنکه رمزارزها در فضای دیجیتال به صورت مستقل و با هویت مشخص وجود دارند؛ برای مثال، هر واحد بیت کوین کاملاً قابل شناسایی و تفکیک از دیگر واحدهاست. دوم اینکه این دارایی های دیجیتال، همانند اموال فیزیکی، قابلیت مبادله و انتقال مالکیت را دارا هستند. بنابراین، رمزارزها هرچند فیزیکی نیستند، اما عین دیجیتال محسوب می شوند؛ زیرا در بستر بلاک چین وجود خارجی دارند و همان طور که عین بودن هر چیزی به حسب ذات خودش سنجیده می شود، رمزارزها نیز با معیارهای عینیت سازگار هستند.

در جمع بندی نهایی، به نظر می رسد معاملات رمزارزها را نمی توان از باب فراهم نبودن شروط معتبر در عوضین مصداق قاعده «حرمت کل مال به باطل» دانست؛ هرچند در این زمینه چالش های فقهی دیگری همچون ضرری بودن، غرری بودن و سفهی بودن معاملات یادشده وجود دارد که هر یک باید به طور تخصصی و جداگانه بررسی شود و واضح است تنها در صورتی خرید و فروش رمزارزها موردی برای جریان قاعده مورد بحث خواهد بود که وجود نهی شرعی نسبت به اصل این معاملات محرز شود.^۱

نتایج و یافته ها

۱. هرگونه تصرف به ناحق در اموال دیگران (اعم از اعیان، منافع و حقوق مالی) و استفاده از آنها بدون مجوز شرعی و عقلایی - هرچند با رضایت طرفینی همراه باشد - مصداق قاعده «حرمت اکل مال به باطل» و ممنوع است.
۲. فقها در بیان فروع فقهی گاه به مثابه مستند حکم به قاعده «حرمت اکل مال به باطل» استناد جسته اند؛ گاهی از این باب که سبب تصرف باطل بوده است (مانند سرقت و قمار)، گاهی از این باب که غرض از معامله صحیح نبوده است (مانند خرید و فروش چوب به منظور ساختن آلت لهو) و گاه نیز از این باب که معامله از ناحیه شروط عوضین دچار مشکل است (مانند مالیت نداشتن عوضین). اما باید توجه داشت موارد استناد به قاعده اختصاصی به موارد گفته شده ندارد، بلکه با بررسی کتب فقهی به نظر می رسد در هر جایی که شخص استحقاق دارا شدن را نداشته باشد، می توان به این قاعده استناد کرد و او را از تصرف منع کرد؛ همچون تحصیل مال از طریق بازاریابی شبکه ای (Network Marketing) که فرد به خاطر کار شخص دیگر (در مقابل هر فروش) پاداش می گیرد.
۳. بررسی ها نشان می دهد معاملات رمزارزها از جهت شروط عوضین با مشکلی روبه رو نیست؛ چه، «مالیت» این پدیده نوظهور امروزه با توجه به تمایل و رغبت انکارناشدنی جمع زیادی از عقلا به آن قابل احراز است. در مورد شرط «مملوکیّت» نیز باید گفت: رمزارز مالک دارد و مالک آن یا استخراج کننده آن است یا کسی که رمزارز را از استخراج کننده آن خریده است، بنابراین نمی توان ارزش یادشده را همچون ماهی در دریا - که مملوک کسی نیست - و همچنین اراضی مفتوح العنوة - که اساساً قابلیت تملک ندارند - دانست. ازدیگرسو، واضح است که نباید حقوق مانع به رمزارزها بسان سایر چیزهایی که قرار است خرید و فروش شوند تعلق گرفته باشد، بنابراین شرط «طلاقیت» نیز در این بازار لازم الرعایه است. شرط «مقدورالتسلیم بودن» نیز در مبادلات رمزارزها از طریق انتقال برخلاف کنترل دارایی محقق می شود. این انتقال به روش های مختلفی نظیر مبادله مستقیم شخص به شخص، سیستم صرافی های متمرکز معتبر، یا قراردادهای هوشمند انجام می پذیرد. با بهره گیری از زیرساخت های مطمئن (همچون صرافی های معتبر)، هرگونه ابهام درباره توانایی طرفین معامله در تسلیم و تسلّم مرتفع می گردد. در مورد «معلوم بودن» نیز می توان گفت: در بازار مبادلات رمزارزها، بهای این ارزها مشخص بوده و می توان به شکل لحظه ای آنها را رصد کرد و در موقع مناسب اقدام به خرید یا فروش مقدار معلوم و معینی از آنها با اوصاف مشخص نمود. در نهایت، با توجه به شرط «عین بودن» در معاملات، رمزارزها را می توان به عنوان «عین دیجیتال» پذیرفت. این دارایی ها اگرچه وجود فیزیکی ندارند، اما در بستر بلاک چین هویتی

۱. شاید از این رو، برخی برآن اند یکی از شروط عوضین «حلیّت» است (مدرسی، ۱۳۸۵، ص ۱۲۳)؛ به عنوان مثال «مشروبات الکلی» با اینکه ممکن است شروط ذکرشده (مالیت، ملکیت، طلقیت، مقدورالتسلیم بودن و معلوم بودن) را داشته باشد، اما چون در شریعت از آن نهی شده و از مصادیق مال حلال به شمار نمی آید، نمی تواند مورد معامله قرار گیرد.

مستقل، مشخص و قابل شناسایی داشته و همچنین دارای قابلیت مبادله و انتقال مالکیت هستند. بنابراین، عینیت رمزارها با معیارهای حاکم بر فضای دیجیتال کاملاً سازگار است.

بنابراین، به نظر می‌رسد از باب فراهم نبودن شروط معتبر در عوضین نمی‌توان معاملات رمزارها را مصداق قاعده «حرمت کل مال به باطل» دانست. با این حال، در این زمینه چالش‌های فقهی دیگری همچون ضرری بودن، غرری بودن و سفهی بودن این معاملات وجود دارد که هر یک باید به‌طور تخصصی و جداگانه مورد بررسی قرار گیرد. واضح است که تنها در صورت اثبات وجود نهی شرعی نسبت به اصل این معاملات، خرید و فروش رمزارها مشمول قاعده مورد بحث خواهد بود.

منابع

* قرآن کریم

۱. آخوند خراسانی، محمد کاظم (۱۴۰۶ق). حاشیه کتاب المکاسب. تهران: وزارت الثقافة و الإرشاد الإسلامی.
۲. آلوسی، محمود (۱۴۱۵ق). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی. بیروت: دار الکتب العلمیة.
۳. ابن اثیر جزری، مبارک بن محمد (۱۳۶۷). النهایة فی غریب الحدیث و الأثر. قم: مؤسسه اسماعیلیان.
۴. ابن منظور، محمد (۱۴۱۴ق). لسان العرب. بیروت: دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع.
۵. اعرافی، علیرضا (۱۴۰۰). مکاسب محرمة. تقریر گودرزی. قم: مؤسسه فرهنگی هنری اشراق و عرفان.
۶. امامی، سید حسن (۱۳۸۴). حقوق مدنی. تهران: اسلامیة.
۷. انصاری، مرتضی (۱۴۱۹ق). کتاب المکاسب. قم: تراث الشیخ الأعظم.
۸. ایروانی نجفی، علی (۱۳۸۴). حاشیه المکاسب. تهران: کیا.
۹. بیاتی، محمد حسین، جاودان، محمد صادق، وزمانیان، حسین (۱۴۰۲). بررسی فقهی رمزارزها با تمرکز بر اشکالات ناشی از واحد مبادله بودن و ساختار الکترونیکی آنها. اقتصاد اسلامی، ۲۳ (۸۹)، ۳۳-۵.
۱۰. جعفری لنگرودی، محمد جعفر (۱۴۰۰). ترمینولوژی حقوق. تهران: گنج دانش.
۱۱. جعفری لنگرودی، محمد جعفر (۱۴۰۱). حقوق اموال. تهران: گنج دانش.
۱۲. جوادی آملی، عبدالله، تقریرات درس تفسیر قرآن، دسترسی در ۱۳۷۱/۱۰/۰۱ و ۱۳۷۱/۱۰/۰۲.
۱۳. جوادی آملی، عبدالله، تقریرات درس خارج فقه، دسترسی در ۱۳۸۸/۰۸/۱۳.
۱۴. جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۴۰۷ق). الصحاح تاج اللغة و صحاح العربیة. بیروت: دار العلم للملایین.
۱۵. حلی (محقق)، جعفر بن حسن (۱۴۰۸ق). شرائع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام. قم: مؤسسه اسماعیلیان.
۱۶. حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۹ق). نهایة الأحکام فی معرفة الأحکام. قم: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام).
۱۷. خویی، سید ابوالقاسم (۱۴۱۸ق). موسوعة الإمام الخوئی. قم: مؤسسه إحياء آثار الإمام الخوئی.
۱۸. رازی، فخرالدین (۱۴۲۰ق). التفسیر الكبير (مفاتیح الغیب). بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۱۹. راغب اصفهانی، حسین (۱۴۱۲ق). مفردات ألفاظ القرآن. بیروت: دار القلم.
۲۰. زمخشري، محمود (۱۴۰۷ق). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل. بیروت: دار الکتب العربی.
۲۱. سبحانی تبریزی، جعفر (۱۳۸۹). استفتانات. قم: مؤسسه امام صادق (علیه السلام).
۲۲. سبحانی تبریزی، جعفر، تقریرات درس خارج فقه، دسترسی در ۱۳۹۷/۱۱/۱۰.
۲۳. سلطانی فرد، جواد، و محمدی، احمد (۱۴۰۳). کاوشی نو در گستره مفهومی قاعده نفی غرر و انطباق سنجی خرید و فروش ارزهای رمز پایه با آن. پژوهش نامه حقوق اسلامی. ۲۵ (۴)، ۸۳۷-۸۸۲.
۲۴. سلطانی فرد، جواد، یوسفی، احمد علی، و محمدی، احمد (۱۴۰۴). بازپژوهی معناشناختی مال از منظر فقه امامیه. فقه و اصول، ۵۷ (۱۴۱)، ۱۷۱-۲۰۰.
۲۵. شب زنده دار، محمد مهدی، تقریرات درس خارج فقه، دسترسی در ۱۳۹۹/۱۱/۲۱.
۲۶. شبیری زنجانی، سید محمد جواد، درس خارج اصول فقه، دسترسی در ۱۳۹۸/۱۰/۳۰.
۲۷. شهید اول، محمد بن مکی (۱۴۱۷ق). الدروس الشرعیة فی فقه الإمامیه. قم: مؤسسه النشر الإسلامی.

۲۸. شهیدثانی، زین‌الدین بن علی (۱۴۱۳ق). مسالك الأفهام إلى تنقيح شرائع الإسلام. قم: مؤسسة المعارف الإسلامية.
۲۹. شیرازی، محمدتقی (بی‌تا). حاشیه‌ی مکاسب. بی‌جا: منشورات الشریف الرضی.
۳۰. صاحب، اسماعیل بن عبّاد (۱۴۱۴ق). المحيط فی اللغة. بیروت: عالم الكتب.
۳۱. صفایی، سیدحسین (۱۳۸۶). حقوق مدنی و حقوق تطبیقی. تهران: نشر میزان.
۳۲. طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۹۳ق). المیزان فی تفسیر القرآن. بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
۳۳. طباطبایی حکیم، سیدمحسن (بی‌تا). نهج الفقاهة. قم: ۲۲ بهمن.
۳۴. طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تهران: ناصرخسرو.
۳۵. طوسی، محمدبن حسن (۱۴۱۳ق). التبیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۳۶. طیب، عبدالحسین (۱۳۸۶). أطيّب البیان فی تفسیر القرآن. قم: مؤسسه سبطين.
۳۷. عامری، پرویز، و نوابی، سیدمه‌دی (۱۳۸۸). ضمان ناشی از استیفای نامشروع در حقوق ایران و فرانسه، مطالعات حقوقی، ۱(۳)، ۹۵-۱۲۴.
۳۸. عباسی خراسانی، هادی، تقریرات درس خارج فقه، دسترسی در ۱۴۰۰/۳/۳۰.
۳۹. عراقی، ضیاء‌الدین (۱۴۲۱ق). حاشیه‌ی مکاسب. قم: الغفور.
۴۰. علیدوست، ابوالقاسم (۱۳۹۵الف). داراشدن ناعادلانه و بلاجهت در نظام حقوقی ایران و مقایسه آن با اكل مال به باطل. فقه، ۲۳(۸۷)، ۷-۱۸.
۴۱. علیدوست، ابوالقاسم (۱۳۹۵ب). فقه و حقوق قرارداده‌ها. تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۴۲. غروی‌نایینی، محمدحسین (۱۳۷۳ق). منیة الطالب فی حاشیه‌ی مکاسب. تقریر نجفی خوانساری. تهران: المكتبة المحمدية.
۴۳. غروی‌اصفهانی، محمدحسین (۱۴۰۹ق). الإجارة. قم: مؤسسة النشر الإسلامی التابعة لجماعة المدرسين.
۴۴. غروی‌نایینی، محمدحسین (۱۴۱۳ق). المكاسب و البیع. تقریر آملی. قم: جماعة المدرسين فی الحوزة العلمية.
۴۵. غروی‌اصفهانی، محمدحسین (۱۴۱۹ق). حاشیه‌ی کتاب المكاسب. بی‌جا: دار المصطفی‌علیه‌السلام لإحياء التراث.
۴۶. فاضل‌مقداد، مقداد بن عبدالله (بی‌تا). كنز العرفان فی فقه القرآن. بی‌جا: منشورات المكتبة المرتضوية لإحياء الآثار الجعفرية.
۴۷. فخرالمحققین، محمدبن حسن (۱۳۸۷ق). إيضاح الفوائد فی شرح مشكلات القواعد. قم: مؤسسه اسماعیلیان.
۴۸. فراهیدی، خلیل‌بن احمد (۱۴۰۹ق). کتاب العین. قم: هجرت.
۴۹. فقیهی، محسن، تقریرات درس تفسیر قرآن، دسترسی در ۱۴۰۲/۰۹/۰۱.
۵۰. فیض‌کاشانی، محمد (۱۴۱۵ق). تفسیر الصافی. تهران: مكتبة الصدر.
۵۱. فیومی، احمدبن محمد (۱۴۱۴ق). المصباح المنیر فی غریب الشرح الكبير. قم: مؤسسة دار الهجرة.
۵۲. کاتوزیان، ناصر (۱۳۸۲). الزام‌های خارج از قرارداد. تهران: دانشگاه تهران.
۵۳. کاتوزیان، ناصر (۱۴۰۰). اموال و مالکیت. تهران: میزان.
۵۴. کرکی (محقق)، علی‌بن حسین (۱۴۱۴ق). جامع المقاصد فی شرح القواعد. قم: مؤسسه آل‌البيت علیهم‌السلام.
۵۵. کلینی، محمدبن یعقوب (۱۴۰۷ق). الکافی. تهران: دار الكتب الإسلامية.
۵۶. گرجی، ابوالقاسم (۱۳۹۳). آیات الأحكام (حقوق و جزایی). تهران: میزان.
۵۷. محمدی، احمد، سلطانی‌فرد، جواد، رنجبر، حسین، و پهلوانی، محمداسماعیل (۱۴۰۱). انطباق‌سنجی استخراج رمزارها با جعاله. فقه، ۲۹(۱۱۱)، ۶۵-۹۶.
۵۸. محمدیان، محمد (۱۳۸۹). پیمان‌های الهی با اهل ایمان. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

۵۹. مددی، سیداحمد، تقریرات درس خارج فقه، دسترسی در ۱۳۹۷/۱۱/۲۸، ۱۳۹۷/۱۱/۲۹ و ۱۳۹۷/۱۲/۰۱.
۶۰. مددی، مهدی، قائمی خرق، محسن، و شفیع، قاسم (۱۴۰۰). جستار فقهی حقوقی در مسئله قانونمندی سازی «ارزهای رمزنگاری شده». مجلس و راهبرد، ۲۸ (۱۰۵)، ۳۰۳-۳۳۴.
۶۱. مدرسی، محمدتقی (۱۳۸۵). احکام عمومی عقود و قراردادها. تهران: محبان الحسین (علیه السلام).
۶۲. مدرسی طباطبایی یزدی، سیدمحمد رضا (۱۴۰۱). فقه رمزارزها. قم: مؤسسه انتشارات حوزه های علمیه.
۶۳. مصطفوی، حسن (۱۳۶۸). التحقیق فی کلمات القرآن الکریم. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۶۴. مطهری، مرتضی (۱۴۰۲). نظری به نظام اقتصادی اسلام. تهران: صدرا.
۶۵. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱). تفسیر نمونه. تهران: دار الکتب الإسلامية.
۶۶. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۰). الربا و البنک الاسلامی. قم: مدرسة الإمام علی بن أبی طالب (علیه السلام).
۶۷. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۳). أنوار الفقاهة فی أحكام العترة الطاهرة (کتاب البیع). قم: مدرسة الإمام علی بن أبی طالب (علیه السلام).
۶۸. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۵). بازاربایی شبکه ای. قم: مدرسة الإمام علی بن أبی طالب (علیه السلام).
۶۹. مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۲۶ق). أنوار الفقاهة فی أحكام العترة الطاهرة (کتاب التجارة). قم: مدرسة الإمام علی بن أبی طالب (علیه السلام).
۷۰. منتظری، حسینعلی (۱۴۱۵ق). دراسات فی مکاسب المحرمة. قم: نشر تفکر.
۷۱. موسوی بجنوردی، سیدحسن (۱۳۷۷). القواعد الفقهية. قم: الهادی.
۷۲. موسوی خمینی، سیدروح الله (۱۴۲۱ق). کتاب البیع. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (علیه السلام).
۷۳. میرزاخانی، رضا، و سعدی، حسینعلی (۱۳۹۷). بیت کوین و ماهیت مالی - فقهی پول مجازی. جستارهای اقتصادی ایران با رویکرد اقتصاد اسلامی، ۱۵ (۳۰)، ۷۱-۹۲.
۷۴. نجفی، محمدحسن (۱۳۶۲). جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
۷۵. نراقی، احمد (۱۴۱۷ق). عوائد الأيام فی بیان قواعد الأحکام و مهمات مسائل الحلال و الحرام. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
۷۶. نواب پور، علیرضا، یوسفی، علیرضا، و طالبی، محمد (۱۳۹۷). تحلیل فقهی کارکردهای پول های رمزنگاری شده (مورد مطالعه بیت کوین). اقتصاد اسلامی، ۱۸ (۷۲)، ۲۱۳-۲۴۳.
۷۷. نوری، مهدی، و نواب پور، علیرضا (۱۳۹۶). طراحی چارچوب مفهومی سیاستگذاری ارزهای مجازی در اقتصاد ایران. سیاستگذاری عمومی، ۳ (۴)، ۵۱-۷۸.
۷۸. وحیدبهبهانی، محمدباقر (۱۳۱۰ق). رساله عملیه متاجر. قم: کارخانه کربلایی محمدحسین.

References

- * The Holy Qur'an.
79. Abbasi Khorasani, H. (n.d.). *Lecture notes on Advanced Jurisprudence*.
 80. Akhund Khorasani, M. K. (1986). *Hāshiyah Kitāb al-Makāsib. Ministry of Culture and Islamic Guidance*. (In Arabic)
 81. Al-Alusi, M. (1995). *Rūḥ al-Ma'ānī fī Tafsīr al-Qur'ān al-'Aẓīm wa al-Sab' al-Mathānī*. Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah. (In Arabic)
 82. Alidoust, A. (2016a). Unjust Enrichment in Iranian Legal System Compared to Unlawful Acquisition. *Fiqh*, *23*(87), 7-18. (In Persian)

83. Alidoust, A. (2016b). *Fiqh and Contract Law*. Islamic Culture and Thought Research Institute Publications. (In Persian)
84. Amiri, P., & Nawabi, S. M. (2009). Liability from Unjust Enrichment in Iranian and French Law. *Legal Studies*, *1*(3), 95–124. (In Persian)
85. Ansari, M. (1999). *Kitāb al-Makāsib*. Turath al-Shaykh al-A‘zam. (In Arabic)
86. Arafī, A. (2021). *Makāsib Muḥarramah* (Goudarzi, Ed.). Eshraq and Erfan Cultural and Artistic Institute. (In Persian)
87. Bayati, M. H., Javadan, M. S., & Zamaniyan, H. (2023). A Jurisprudential Review of Cryptocurrencies Focused on Objections Regarding Their Exchange Unit and Electronic Structure. *Islamic Economics*, *23*(89), 5–33. (In Persian)
88. Emami, S. H. (2005). *Civil Law*. Eslamiyeh. (In Persian)
89. Fāḍil Muqaddad, M. ibn A. (n.d.). *Kanz al-‘Irfān fī Fiqh al-Qur’ān*. Al-Maktabah al-Murtaḍawīyyah. (In Arabic)
90. Fakhr al-Din Razi, M. ibn U. (2000). *Al-Tafsīr al-Kabīr (Maḥāṣin al-Ghayb)*. Dar Ihyā’ al-Turāth al-‘Arabī. (In Arabic)
91. Fakhr al-Muhaqqiqin, M. ibn H. (1967). *Iḍāḥ al-Fawā’id fī Sharḥ Mushkilāt al-Qawā’id*. Esmaciliyan Institute. (In Arabic)
92. Faqihī, M. (n.d.). *Lecture notes on Qur’anic Interpretation*.
93. Farahidi, K. ibn A. (1989). *Kitāb al-‘Ayn. Hijrat*. (In Arabic)
94. Fayumi, A. ibn M. (1994). *Al-Miṣbāḥ al-Munīr fī Gharīb al-Sharḥ al-Kabīr*. Dar al-Hijrah. (In Arabic)
95. Fayz Kashani, M. (1995). *Tafsīr al-Ṣāfi. Al-Sadr Library*. (In Arabic)
96. Gharawi Isfahani, M. H. (1989). *Al-Ijārah*. Islamic Publishing Institution. (In Arabic)
97. Gharawi Isfahani, M. H. (1999). *Ḥāshiyah Kitāb al-Makāsib*. Al-Mustafa Revival Institute. (In Arabic)
98. Gharawi Naeini, M. H. (1954). *Minyat al-Tālib fī Ḥāshiyah al-Makāsib* (Najafi Khansari, Ed.). Al-Maktabah al-Muhammadiyyah. (In Arabic)
99. Gharawi Naeini, M. H. (1993). *Al-Makāsib wa al-Bay’* (Amoli, Ed.). Jāma‘at al-Mudarrisīn. (In Arabic)
100. Hilli (Muhaqqiq), J. ibn H. (1988). *Sharā‘i‘ al-Islām fī Masā’il al-Ḥalāl wa al-Ḥarām*. Esmaciliyan Institute. (In Arabic)
101. Hilli, H. ibn Y. (1999). *Nihāyat al-Aḥkām fī Ma‘rifat al-Aḥkām*. Ahl al-Bayt Institute. (In Arabic)
102. Ibn Athir al-Jazari, M. ibn M. (1988). *Al-Nihāyah fī Gharīb al-Ḥadīth wa al-Athar*. Esmaciliyan Institute. (In Persian)
103. Ibn Manzur, M. (1994). *Lisān al-‘Arab*. Dar al-Fikr. (In Arabic)
104. Iraqi, D. al-D. (2001). *Ḥāshiyah al-Makāsib*. Al-Ghafoor. (In Arabic)
105. Irvani-Najafi, A. (2005). *Ḥāshiyah al-Makāsib. Kia*. (In Persian)
106. Jafari-Langroudi, M. J. (2021). *Legal Terminology*. Ganj-e Danesh. (In Persian)
107. Jafari-Langroudi, M. J. (2022). *Law of Property*. Ganj-e Danesh. (In Persian)
108. Javadi Amoli, A. (n.d.). *Lecture notes on Advanced Jurisprudence*.
109. Javadi Amoli, A. (n.d.). *Lecture notes on Qur’anic Interpretation*.
110. Jawhari, I. ibn H. (1987). *Al-Ṣiḥāḥ: Tāj al-Lughah wa Ṣiḥāḥ al-‘Arabīyyah*. Dar al-‘Ilm lil-Malayin. (In Arabic)
111. Karaki (Muhaqqiq), A. ibn H. (1994). *Jāmi‘ al-Maqāṣid fī Sharḥ al-Qawā’id*. Ahl al-Bayt Institute. (In Arabic)
112. Katouzian, N. (2003). *Extra-Contractual Obligations*. University of Tehran. (In Persian)
113. Katouzian, N. (2021). *Property and Ownership*. Mizan. (In Persian)
114. Khoei, S. A. (1998). *Encyclopedia of Imam Khoei*. Ihyā’ Āthār al-Imām al-Khoei Foundation. (In Arabic)
115. Kulaini, M. ibn Y. (1987). *Al-Kāfi*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. (Original work in Arabic)

116. Madadi, M., Ghaemi-Kharaq, M., & Shafiee, G. (2021). Jurisprudential-Legal Study on Regulating Cryptocurrencies. *Majles and Strategy*, *28*(105), 303–334. (In Persian)
117. Madadi, S. A. (n.d.). *Lecture notes on Advanced Jurisprudence*.
118. Makarem Shirazi, N. (1992). *Tafsīr-e Nemūneh*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. (In Persian)
119. Makarem Shirazi, N. (2001). *Usury and Islamic Banking*. Imam Ali School. (In Persian)
120. Makarem Shirazi, N. (2004). *Anwār al-Fiqhah (Kitāb al-Bay')*. Imam Ali School. (In Persian)
121. Makarem Shirazi, N. (2006). *Network Marketing*. Imam Ali School. (In Persian)
122. Mirzakhani, R., & Sa'di, H. A. (2018). Bitcoin and the Financial-Jurisprudential Nature of Virtual Money. *Iranian Economic Inquiry*, *15*(30), 71–92. (In Persian)
123. Modarresi, M. T. (2006). *General Provisions of Contracts*. Mohebbān al-Hosseini. (In Persian)
124. Mohammadi, A., Soltani-Fard, J., Ranjbar, H., & Pahlevani, M. E. (2022). Legal Evaluation of Cryptocurrency Mining as Ju'ālāh. *Fiqh*, *29*(111), 65–96. (In Persian)
125. Mohammadian, M. (2010). *Divine Covenants with the Faithful*. Islamic Culture Publishing Office. (In Persian)
126. Montazeri, H. A. (1995). *Dirasāt fī al-Makāsib al-Muḥarramah*. Nashr-e Tafakkur. (In Arabic)
127. Mostafavi, H. (1989). *Al-Tahqīq fī Kalimāt al-Qur'ān al-Karīm*. Ministry of Culture and Islamic Guidance. (In Persian)
128. Motahari, M. (2023). *A Glance at the Economic System of Islam*. Sadra. (In Persian)
129. Mousavi Bojnourdi, S. H. (1998). *Jurisprudential Principles*. Al-Hadi. (In Persian)
130. Mousavi Khomeini, S. R. (2001). *Kitāb al-Bay'*. Imam Khomeini Institute. (In Arabic)
131. Najafi, M. H. (1983). *Jawāhir al-Kalām fī Sharḥ Sharā'i' al-Islām*. Dar Ihya' al-Turāth al-'Arabī. (In Persian)
132. Naraqi, A. (1997). *'Awā'id al-Ayyām fī Bayān Qawā'id al-Aḥkām*. Islamic Propagation Office of Qom Seminary. (In Arabic)
133. Nawabpour, A., Yousefi, A., & Talebi, M. (2018). Fiqh Analysis of Cryptocurrencies (Case Study: Bitcoin). *Islamic Economics*, *18*(72), 213–243. (In Persian)
134. Nouri, M., & Nawabpour, A. (2017). Conceptual Framework for Cryptocurrency Policy in Iran's Economy. *Public Policy*, *3*(4), 51–78. (In Persian)
135. Raghīb Isfahani, H. (1992). *Mufradāt Alfāz al-Qur'ān*. Dar al-Qalam. (In Arabic)
136. Safaei, S. H. (2007). *Civil Law and Comparative Law*. Mizan. (In Persian)
137. Ṣāhib, I. ibn 'A. (1994). *Al-Muḥīṭ fī al-Lughah*. 'Ālam al-Kutub. (In Arabic)
138. Shabzendehtar, M. M. (n.d.). *Lecture notes on Advanced Jurisprudence*.
139. Shahid Aw'wal, M. ibn M. (1997). *Al-Durūs al-Shar'iyyah fī Fiqh al-Imāmiyyah*. Islamic Publishing Institution. (In Arabic)
140. Shahid Thani, Z. ibn 'A. (1993). *Masālik al-Afhām ilā Tanqīḥ Sharā'i' al-Islām*. Islamic Knowledge Institute. (In Arabic)
141. Shirazi, M. T. (n.d.). *Hāshiyah al-Makāsib*. Al-Sharif al-Radhi Publications. (In Arabic)
142. Shobeiri Zanjani, S. M. J. (n.d.). *Lecture notes on Advanced Principles of Jurisprudence*.
143. Soltani-Fard, J., & Mohammadi, A. (2024). A Novel Inquiry into the Conceptual Scope of the Rule of No-Harm and its Application to Cryptocurrency Transactions. *Islamic Law Journal*, *25*(4), 837–882. (In Persian)
144. Soltani-Fard, J., Yousefi, A. A., & Mohammadi, A. (2025). A Semantic Re-evaluation of Property in Imamiyyah Jurisprudence. *Fiqh and Usul*, *57*(141), 171–200. (In Persian)
145. Subhani Tabrizi, J. (2010). *Istiftā'āt*. Imam Sadiq Institute. (In Persian)
146. Subhani Tabrizi, J. (n.d.). *Lecture notes on Advanced Jurisprudence*.

147. Tabarsi, F. ibn H. (1993). *Majma' al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Naser Khosrow. (In Persian)
148. Tabataba'i Hakim, S. M. (n.d.). *Nahj al-Fiqhah*. 22 Bahman. (In Arabic)
149. Tabataba'i, S. M. H. (1973). *Al-Mizān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Al-'Alami Foundation. (In Arabic)
150. Tayyib, A. (2007). *Atiyab al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Sebtayn Institute. (In Persian)
151. Tusi, M. ibn H. (1993). *Al-Tibyān fī Tafsīr al-Qur'ān*. Dar Ihyā' al-Turāth al-'Arabī. (In Arabic)
152. Zamakhshari, M. (1987). *Al-Kashshāf 'an Haqā'iq Ghawāmiḍ al-Tanzīl*. Dar al-Kitab al-'Arabi. (In Arabic)